

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

T.C.'nin 100. Yılı Özel Sa., Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey ss. 375-394.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.02.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.06.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

 10.53718/gttad.1252735

 FUZULİ BAYAT*

ÖZ

Rus İmparatorluğu'nun genişleme politikası sonucunda Türklerin meskün olduğu yerler işgal altına girdi. Çarlık Rusya'sının uyguladığı yönetim politikası ilk yıllarda yerel nüfusla iyi geçinme, daha sonra onların eski inançlarını ve dinlerini asimile etmek, milli geleneklerini dejenere etmek üzerine kuruldu. Sibirya'da bu siyasi amaç Şamanist Türkleri önce Hristiyanlaştırmak, sonra da Ruslaştırmak üzerine inşa edilmişse, Orta Asya, İdil Türkleri, Kafkaslar, Dağıstan ve Azerbaycan'da İslam adına mücadele eden tarikat yapılarını tasfiye etmek hedef olarak belirlenmişti. Resmi İslâm'ın dinî kurumları kısa zamanda “beyaz kralla” iyi geçinmek yolunu tuttıkları hâlde siyasi bir örgüt gibi kurumsallaşan Müridizm, İşanizm, Kadirilik, Seyitlik, Çelebilik işgale karşı ayaklanma başlattı. Milli değerleri koruma adı altında yapılan tüm ayaklanmalar ayrı ayrı isyancı grupları birleştirebilen karizmatik lider yoksunluğu, belirli stratejik planın olmaması isyanların aynı anda başlamaması ayaklanmaların mağlubiyeti ile neticelendi. Çarlık Rusya'sı döneminde Müslüman Türk memleketlerinde mücadeleye öncüllük eden işanlar, müritler, seyitler, dervişler, çelebiler vb. tarikat üyeleri aynı şekilde Sovyet ideolojisinin din politikasına karşı da barışmaz tavır sergilediler. Öldürülen, sürgün edilen sufi grupları üyelerinin başlattıkları hareket zayıflasa da, kesintiye uğrasa da milli bilinç varlığını sürdürdü ve bağımsızlık, komünist rejimin çökmesiyle nihai hedefine ulaştı.

Makalede, 1830'da Car-Balaken (Hamzet Bey, Mehmet Han, Kafi Molla) ayaklanması, 1879'da Gök-Tepe direnişi ve arkasınca 1880-1881 Ahal-Teke (Kurbanmurat İşan ve Kerimberdi İşan) ayaklanması, 1880-1890 yıllarında İşanların Fergana isyanları, 1898'de Andican (Muhammed-Ali Dukçi İşan) ayaklanması, Şeyh Şamil'in Kafkas Savaşı (1834-1859), 1916 Ayaklanması (İşanlar ve Bibi Soliha), Sovyet dönemi başkaldırıları, örneğin Karamakçin Karmaşası (Molla Jumagazi), Basmacı Hareketi, Çelebiler isyanı (Hacı Kasım Çelebi ve Behlul Behçet Efendi), Zakatala, Kuba, Şeki ayaklanmaları, özellikle İşan Şarifulla Tlyaşev ve müritlerinin anti-Sovyet propagandası (1948) vs. araştırma objesi olmuştur. Tüm bu isyanların manevi liderleri İslâmiyet'ten önceki gelenekleri bu veya diğer şekilde yaşatan evliya grupları idi. Ayrıca din adı altında milli bağımsızlık mücadelesinin 1940'lara kadar devam ettiği tarihi verilerle ortaya konulmuştur.

Milli mücadelede önemli rol oynayan sufi grupları, aydınlar ve siyasi faalları Sovyetler Birliği'nin güçlenmesiyle çok büyük kayıplar verdiler. Direnişçi İşanlık, Seyitlik, Çelebilik, Müridizm ideolojisi kesintiye uğradı, bu ölüm-kalım savaşından sağ kurtulanlar ise gizli faaliyete geçerek, mücadele ruhunu bağımsızlığa kadar yaşattılar. Sovyet rejimi bu ateist savaşta ince bir siyasetle dinî kurumları da yanlarına çekebildiler. Dinî kurumlar, İşanizm, Müridizm, Kadirilik ve Nigarilik gibi tarikatların evliya kültü ve ziyaretler bağlamında gerçekleştirilen uygulamalarına karşı çıktılar ve bu savaşçı kesimi halkın gözünde kötülemeye çalıştılar, sonuçta onların yok edilmesinde rejime yardım etmiş oldular.

Bu yazıda Müslüman Türk coğrafyasının çeşitli yerlerinde Milli Mücadele için isyan çıkaran sufi gruplarının tarihi rolü araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sufi grupları, İşanlar-Seyitler-Müridler, Din karşıtı, Milli bilinç, Rus ve anti-Sovyet karşıtı ayaklanmalar.

* Prof. Dr., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, E-Posta: fuzulibayat58@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0811-5852.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

CARRIERS OF NATIONAL CONSCIOUSNESS – SUFI GROUPS AGAINST RUSSIAN AND SOVIET OCCUPATION

ABSTRACT

As a result of the expansion policy of the Russian Empire, Turkish countries were occupied. The administration policy implemented by Tsarist Russia was based on getting along with the local population in the first years, then assimilation of their old beliefs and religions, and degenerating their national traditions. If this political goal in Siberia was built on first Christianizing the shamanist Turks and then Russifying them, the goal was to eliminate the sectarian structures fighting for Islam in Central Asia, the Volga Boyu, the Caucasus, Dagestan, and Azerbaijan. Although the official Islamic religious institutions were on the road to getting along with the “white king” in a short time, Muridism, Ishanism, Qadirilik, Seyitlik, Chelebilik which became institutionalized as a political organization, started an uprising against the occupation. All the uprisings carried out under the name of protecting national values, the lack of charismatic leaders who could unite the individual rebel groups, the lack of a specific strategic plan, and the failure to start the uprisings at the same time resulted in the defeat of the rebellions. During the period of Tsarist Russia, the ishans, murids, seyyids, dervishes, and other sect members who led the struggle in Muslim Turkish countries also displayed an uncompromising attitude towards the religious policy of the Soviet ideology. Even though the movement started by the members of the killed and exiled Sufi groups weakened or was interrupted, the national consciousness continued to live and reached its final goal of independence and the collapse of the communist regime.

In the article, the Car-Balaken (Hamzet Bey, Mehmet Han, Kafî Molla) uprising in 1830, the Gök-Tepe resistance in 1879, and the Ahal-Teke (Kurbanmurat İshan and Kerimberdi İshan) uprising in 1880-1881, Andijan (Dukçi İşan) revolts in 1898, Sheikh Shamil’s Caucasian War (1834-1859), 1916 Uprising (Ishans and Bibi Soliha), Soviet period uprisings, and revolts such as Karamakçin Chaos (Mullah Jumagazi), Basmacı Movement, Çelebis rebellion (Haji Kasım Çelebi and Behlul Behçet), Zakatala, Kuba, Sheki revolts, especially the anti-Soviet propaganda of İshan Sharifulla Tlyashev and his followers (1948), etc. became the object of research. In addition, it has been revealed by historical facts that the national independence struggle under the name of religion continued until the 1940s.

Sufi groups, intellectuals, and political activities that played an important role in the national struggle suffered great losses with the strengthening of the Soviet Union. The ideology of Resistance, İshanlık, Seyitlik, Çelebilik, Muridism was interrupted, and the survivors of this life-or-death war took action in secret and kept the spirit of struggle alive until independence. In this atheist war, the Soviet regime was able to draw religious institutions to their side with a delicate policy.

Religious institutions opposed the practices of sects such as Ishanism, Muridism, Qadirilik, and Nigarilik in the context of the cult of saints and visits, and they released this warrior group from the eyes of the people, thus helping the regime in their destruction.

In this article, the historical role of the Sufi groups who rebelled for the National Struggle in various parts of Muslim Turkish geography was tried to be investigated.

Keywords: Sufi groups, Ishans-Seyids-Murids, Anti-religion, National consciousness, Russian and anti-Soviet revolts.

GİRİŞ

Başlangıçta İslâm dinine ve tasavvuf ehline karışmayan, hatta onları kendi tarafına çekmek isteyen Çarlık Rusya’sı ve Sovyet rejimi daha sonra resmi dinden de zararlı olduğuna inandıkları halk sufizmi tarikatlarına yasak getirmeye başladı. Bunun için hem Orta Asya hem Kafkasya hem de Rusya Müslüman dinî kurumlarının yardımına başvuran rejim yetkilileri Orta Asya ve Kafkasya topraklarında tasavvufi tarikatların faaliyetlerini yasakladılar. Bu yasak, sadece ateizmin komünist ideolojisi ve siyasetinin temeli hâline gelmesinden kaynaklanmamıştır. Her şeyden önce Sovyetler Birliği, sufi grupların çoğunun mürit-mürşid ilişkisinden ve müritin sorgusuz sualsiz mürşide tabi kılınmasına dayanan iyi organize edilmiş bir yapıya sahip olmasından ve kontrol edilememelerinden memnun değildi ve açıkçası bundan büyük endişe duymaktaydı. Çünkü işanlar (Orta Asya sufi grubu, kendi soylarını Ehl-i Beyt’te bağlamakla kutsallık kazanmışlardır) mistik bir eğitimden ziyade toplumsal bir göreve üstünlük vermekteldiler. Böyle bir sufi yapılanması gerçekten de silahlı direnişe muktedir, iyi organize edilmiş ve disiplinli muharebe gruplarının oluşumunu ve konsolidasyonunu pratik olarak bir kereden fazla göstermiş oldu, başkaldırlara iştirak etti, direnişçilerin liderlik konumunu üstlendi. Orta Asya’da ve Volga Boyu Türklerinde, Kafkaslar’da ve Azerbaycan’da resmi din temsilcilerine dokunulmadığı bir zamanda şeyhler, seyitler, işanlar, duanalar (divaneler), laçiler takip edilmek, tutuklanarak sürgüne gönderilmek gibi cezalara maruz kaldılar. Aslında tasavvufi tarikatların işgalci dış güçlere karşı direnişi Çarlık Rusya’sı zamanından başlamıştı. Azerbaycan’da Nigarilik, Dağıstan’da Müridizm, Orta Asya ve Volga Boyunda İşanizm gizli veya açık şekilde halkı isyana çağırırmaktaydı. Ancak Azerbaycan tarih ilminde sufi hareketinin ayaklanmalarda

iştiraki, direnişe katkısı veya direnişi organize etmesi araştırma konusu olmamıştır. Örneğin Kuba isyanı, Car-Balaken ayaklanması vb. olaylarda Müridizm'in ve diğer sufi grupların, mesela Nigarilik tarikatının rolü yeterince araştırılmamış, arşiv belgeleri yayımlanmamıştır.

Resmi din üyelerinin Rus işgaline karşı Çarlık Rusya'sı dönemindeki tutumuyla Sovyet rejimi dönemindeki tutumu arasında fark gözükmemektedir. Orta Asya'nın, Kafkasya'nın, Azerbaycan'ın Rusya'ya katılımı döneminde, büyük Müslüman din adamları Rusya'ya karşı keskin bir düşmanca tavır aldılar, Çarlık birliklerine karşı direnişe aktif olarak katıldılar, dini fanatizmi kışkırttılar, insanları İslâm'ı korumaya, insanları ataların inançlarını savunmaya çağırdılar. Bu akıllıca bir siyasi manevraydı, çünkü Rus yönetiminin ne Orta Asya'nın fethi döneminde ne de sonraki zamanda sömürge rejiminin kurulmasından sonra İslâm'ı "yok etme" peşinde olmadığı, tam tersine desteklediği bilinmektedir. Ancak çok geçmeden Çarlık Rusya'sı ve daha sonra Sovyet rejimi de din adamlarının diskriminasiya edilmeden bunun gerçekleşmeyeceğinin farkına vardılar.

Orta Asya'da milli zeminli ayaklanmalara göz atıldığında ilk önce yerel nüfusun işgale karşı direndiğini görmekteyiz. Daha 18. yüzyılın sonlarında, Rus yetkililer Sırım Datov (1783-1797) liderliğindeki Kazak direniş hareketiyle çatıştılar. 1836-1838'de İsatay Taymanov ve Mahambet Utemisov liderliğindeki başlatılan ayaklanmalardan biri bastırıldı. Aynı zamanda Rus İmparatorluğu, 1846'da bastırılan son Kazak Hanı Kenesarı'nın sonraki dönem ayaklanmalarına karşı savaşmak zorunda kaldı. Jankola Nurmuhamedov liderliğindeki işgale karşı Kazakistan'ın Kızılorda vilayeti Kazalı bölgesi ayaklanması 1857'de kanlı bir biçimde bastırıldı.

Kırgızların Rusya'ya ilhak edilmesi süreci 1855'te başlasa da güneydeki Kırgız aşiretleri 19. yüzyılın 70'li yıllarının sonlarına kadar Rus birliklerine direndiler. Hokand Hanlığı'nın (1878) yenilgisinden ve Türkistan'ın Rusya'ya ilhakından sonra da ayaklanmalar durdurulamadı. Örneğin Fergana (1885), Taşkent (1892), Andican (1898) ve bir dizi daha az fark edilen olaylar baş verdi. Bu ise yerlilerin "beyaz kral" a karşı genel isyanı olarak yaygın bir hâl aldı.¹

Rus makamları başlangıçta yerel halkın dini yaşamına müdahale etmedi. Yönetim, bazı değişikliklerle, Müslüman nüfus için şeriat kurallarına dayalı gaziler mahkemesini elinde tuttu. Bu pozisyonlara din adamları yerleştirildi, ancak atamayla değil, temsilci seçimleriyle görev dağılımı yapıldı. Fetihden sonra din adamları cizye vergisinden tamamen muaf tutuldu. Buna karşılık, din adamları da en azından barış zamanında, açıkça Rus karşıtı ajitasyon yapmaktan kaçındı. Ancak genel olarak sonraları Rus yönetiminin İslâm dinine olumsuz yaklaşımı, mevcut durumu değiştirdi. S. Gömeç, Türkistan'da baş veren isyanları halkın sabrının taşmasına, Ruslara karşı duyulan milli düşmanlığa ve nihayet, İslâm dinin Ruslar tarafından hafife alınarak küçük görülmeye çalışılmasına bağlamaktadır.² Bundan dolayıdır ki hem Çarlık Rusya'sı hem de Sovyetler Birliği Müslüman halk arasında sūfizm'in etkisini ve yayılmasını durdurmaya çalışmıştı.

Ayrıca milli bilincin taşıyıcıları olan Sibiry Türk şamanları gibi Orta Asya İslâmî şamanları - işanlar da, Müridizm üyeleri de Çarlık Rusya'sı döneminden başlayarak Sovyet rejimi de dâhil olmakla 19.-20. yüzyıllar boyunca işgale karşı halk direnişinin liderleri olmuşlardır. Şamanlıkla mücadele Sibiry'da daha erken başladı ve bunun başında Rus Hristiyan kilisesi dururdu. Altay'da 19. yüzyılın başlarında yaranan "Altay Ruhani Misyonu"³ şamanlığa karşı savaş açmış oldu. 1882'de Altay misyonundan merkezi Semipalatinsk'te olan yeni bir Kırgız misyonu ortaya çıktı. Bu kuruma 1885'te Kırgızistan ve Kazakistan'ın bazı bölgeleri de dahil edildi. Kazak ve Kırgız halkları arasında genişlemede amaç İslâm'a karşı mücadele idi ve bu mücadelede halk sufileri ve İslâmlaşan şamanlar hedef olarak öngörüldü.

Bu yazının başlıca amacı halk sufi gruplarının ayaklanmalarda ne gibi rol almalarına bakmaksızın milli-manevi değerleri koruma adına hareket etmelerini ve milli bilinci canlı tutmalarını araştırmaktır.

1. Çarlık Rusyası'nın İslâm Karşıtı Politikası ve Milli Direniş

18. yüzyıldan genişleme politikası izleyen Rus İmparatorluğu birbirinin arkasınca Türklerin yaşadığı bölgeleri işgal etmeye başladı. Ayaklananların Sayan-Altay'daki manevi liderleri şamanlarsa Orta Asya'da bu görevi İslâmlaşan şamanlık kurumlarının üyeleri olan işanlar, Kafkaslar'da Müridizm üyeleri, Azerbaycan'da

¹ Mihail Kalışevskiy, "Tragediya 1916 goda: Devyanosto Pyat Let so dnya Vosstaniya", <https://fergananeews.com/article>, 10. 11. 2021 sa.22:41.

² Saadettin Gömeç, Kırgız Türkleri Tarihi, Berikan Yayınları, Ankara 2011, s. 106.

³ Altay Ruhani Misyonu (ADM), Batı Sibiry'daki Biysk'teki Rus Ortodoks Kilisesi'nin Tobolsk Başpiskoposu Yevgeni'nin (Kazantsev) girişimiyle 1828'de açılan misyonudur. Amaç pagan Altaylılar olmakla Sibiry Türklerini ve diğer yerel nüfusu Hristiyanlaştırmaktır. Daha önce ait olduğu Tobolsk piskoposluğundaki Altay misyonunun ardından, daha küçük ölçekte ve daha az fonla da olsa yeni görevler ortaya çıktı. Altay Ruhani Misyonu'nun sınırları içine Obdorskaya (1832), Kondinskaya (1844), Surgutskaya (1867) ve Turukhanskaya (1850) katıldı. Ardından bir çok bölgeler 1860'tan itibaren Yenisey piskoposluğuna dahil edildi. Daha sonra son piskoposluğun güney kesiminde 1876'dan beri Minusinsk bölgesinde ve 1871'de Türkistan piskoposluğuna ait olan Tomsk piskoposluğunun güney kesimlerinde, 1868'den beri Semireçenskaya misyonu etrafında Hristiyanlaştırma faaliyetleri yoğunlaştı. ADM'nin faaliyetleri, Batı Sibiry'da Sovyet gücünün kurulması nedeniyle 1919'da durduruldu, ancak misyon yasal olarak kaldırılmadı ve 1992'de çalışmalarına yeniden başladı.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

seyitler ve çelebiler üstlenmiş oldular. Azerbaycan'da Çarlık Rusyası'nın işgal siyasetine karşı başlayan köylü hareketinin manevi dayacağının Müridizm'e bağlandığını ve Müridizm'in ilk olarak Azerbaycan'da ortaya çıktığını da kaydetmek lazımdır. Müridizm Azerbaycan'da Şeyh İsmail Kürdemiri tarafından kurulmuştur. Kafkaslar'da bağımsızlık mücadelesini başlatanlar Şeyh İsmail Efendi'nin müritleri ve devamcıları idiler. Müridizm hem Azerbaycan'da hem de Kafkaslar'da mistik yapıları bir tarikat olmaktan ziyade siyasi-sosyal karakterli olup Ruslara karşı verilen bağımsızlık hareketiydi. Müridizm Azerbaycan'a Buharalı Nakşibendi şeyhi tarafından getirilmiş burada İsmail Efendi tarafından kurumsallaştırılmıştır. Müridizm'in temel ideolojisi işgale karşı gazavat düşüncesine dayanmaktaydı. Müridizm'i İsmail Efendi'nin müridi Muhammed Yaraglı 1823'de Dağıstan'a getirmiş, onun da müridi Şeyh Cemaleddin bunu Kafkasya İmametinin ilk imamı olan Gazi Muhammed'e öğretmiş, ondan da Müridizm düşüncesini İmam Şamil devralmıştır. Ruslara karşı savaşan tüm Dağıstanlılar, özellikle de köylüler Müridizm tarikatının üyeleri idiler.⁴ Özellikle Kafkaslar'da kitlevi bir müritlik olayı söz konusuydu.

Azerbaycan'da 1830'da patlak veren Rusya karşıtı Car-Balaken ayaklanmasının lideri Müridizmin imamı olan Hamzet Bey ve Mehmet Han idi. Kuzey Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden farklı olarak o zamanki adı ile Car-Balaken Cemaatlığı (bugünkü Balaken, Zakalatala, Gah bölgeleri) oluşturulmuş ve nispi bağımsızlığını koruyabilmişti. Ancak Çar Rusya'sı 1830 yılının Şubat ayında bölgeye ordu sevk etti. Bu da isyana sebep oldu. İsyancılar Şeyh Şaban ve Hamzet Bey'in önderliğinde Zakatala yakınlarında Rus askeri birliğini mahvetti. Bu ayaklanmada bir sufi olan Hacı Kafi Molla'nın silahdaşı Hacı Şefi de faal iştirak etmiştir. Belli aralıklarla bu ayaklanma 1832 yılına kadar devam etti.⁵ İsyana bastırıldıktan sonra Çarlık Rusyası'nın işgalci politikasına karşı başka bir ayaklanma patlak verdi. Bu ayaklanmaya ünlü Azerbaycan mutasavvufu Seyit Nigari liderlik etmiştir. O sürgünden kurtulmak için Anadolu'ya sığınmış ve burada tasavvufi irşadla ilgilenmiştir.

Rus işgaline karşı en büyük ayaklanmalar Orta Asya'da gerçekleşti. Rusya'nın Orta Asya'nın tümünü işgal etmesinin önünde duran işanlar, Türklerin son kalesi olan Gök Tepe'nin savunmasında etkin rol oynadılar. Şöyle ki 1879 senesinde Rusların Gök Tepe'yi ele geçirmek için başlattıkları harbi ameliyatları yenilgiyle sonuçlandıktan, bu defa İmparator II. Aleksandr bölgeye 12-15 bin civarında iyi silahlanmış bir ordu gönderdi.

Tarihe Ahal-Teke hareketi gibi dâhil olan askeri seferler - 1879 ve 1880-81'de Ahal-Teke'yi işgal etmek amacıyla Orta Asya'nın ele geçirilmesi sırasında Rus birliklerinin kampanyaları zamanı baş vermiştir. Önce Ruslar loyal bir yolla Türkmenistan'ın tümünü ele geçirme planını devreye soktular. Ancak 1877'de, özellikle Ahal'a askeri bir kampanya hazırlandığı haberini veren Kurbanmurad İşan'ın İstanbul'dan dönüşünden sonra durum daha da kötüleşti. Arkasınca Temmuz 1878'de, Rus-Türk savaşı sonucunda Rusya'nın diplomatik izolasyonuna işaret eden Berlin Kongresi'nin tamamlanmasından sonra, İmparator II. Aleksandr, Ahal'ın ve hepsinden önemlisi Gök Tepe kalesinin işgal edilmesini emretti. 1879'un başında, Ahal'a bir askeri sefer gönderilmesi emri verildi.⁶ Ne yazık ki, işanların önderliğinde başlatılan bu direniş Tekelilerin mağlup edilmesi ve kitlevi kıyımları ile sonuçlandı.

Kalenin savunmacıları kahramanlık ve dayanıklılık gösterse de büyük kayıplar vererek Ahal'ı Ruslara teslim etmek zorunda kaldılar. Ancak öldürülenlerin sayı hakkında hiçbir belgesel bilgi olmadığından bu savaştaki kayıpların boyutu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Sadece Gök Tepe'de öldürülen Tekelilerin sayının 8 binden fazla olduğu bildirilir.⁷ Ahal Teke liderlerinden Nurberdi-han'ın en büyük oğlu Berdimurad-han, ünlü bakış Amangeldi Gönibek, Kerimberdi İşan ve Ahal'ın diğer liderleri ve sıradan Tekeliler öldürülenler arsındaydı. 1881 yılında ise Gök Tepe, Rusların eline geçti. Bu ise Ahal-Teke hareketinin son halkası idi. Türkmen direnişçilerinin ruhani ve dini liderleri, tasavvufun İşanlık adı ile bilinen kolunun temsilcileri olan Kurbanmurad İşan'la Kerimberdi İşan idi. Bu iki işanın son nefeslerine kadar Ahal-Teken'i korumaya çalıştıkları ve şehit oldukları bilinmektedir.⁸

Rus yönetimi bölgede işanların nüfuzunu kırmak için yaptıkları toprak reformları ile dinî vakıfların elinde bulunan toprakların yüzde doksanını devlet malı olarak aldı. Bu ise din adamlarının, özellikle de işanların ekonomik durumunu zayıflatmış oldu. "Sovyet dönemi öncesinde tahminlere göre Türkistan Genel Valiliği sınırları içinde ekilebilen arazinin % 8 - 10, Hive'de % 40 - 45'i, Buhara'da % 24.6'sı vakıftı".⁹ Ayaklanmalara neden olan bu reformlar, daha sonra konar-göçer Kırgız ve Kazak ahalisinin topraklarına Rus köylülerini yerleştirmekle devam etti.

⁴ Fuzuli Bayat, *Qaçaq Folkloru Sosial-İqtisadi və Siyasi-Mədəni Kontekstdə*. Elm və Təhsil, Bakı 2019, s. 40-41.

⁵ İ. Ağasıyev, Ş. Səlimov, *Azərbaycan Tarixi*. SDU, Bakı 2017, s. 306-308.

⁶ M. Annanepesov, "Geroičeskaya Oborona Turkmənami Kreposti Gekdepe v 1879-1881 gg.", <https://taryhturkmen.blogspot.com/2015/04/1879-1881.html>, 28. 03. 2022 sa.22:43.

⁷ M. Annanepesov, *agm*.

⁸ M. Annanepesov, *agm*.

⁹ Seyfettin Erşahin, "Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan'da Vakıfların Kamulaştırılması", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XLII, 2001, s. 135.

“1905’te Yeniden Yerleşim İdaresi’nin kurulmasıyla, günümüz Kazakistan ve Kırgızistan topraklarının demiryolları boyunca hızlı bir şekilde sömürleştirilmesi, yerel halkın çıkarlarının tamamen göz ardı edilmesi ve hayvan çiftliklerinin yıkılması başladı. Fethedildikleri andan itibaren, şeriat kurallarına göre tüm arazilerin devlete ait olduğu ilan edildiğinden ve göçebeler sadece hükümetin izniyle araziye kullanmak zorunda olduklarından, yerel halka arazileri yokmuş gibi davranıldı.”¹⁰

Ayrıca konar-göçer Kazak ve Kırgızlar Rus yerleşimcilerinden korunmakta zorlanmaktaydılar, çünkü *Yeniden Yerleşim İdaresi* işgal edilen toprakları merkezden getirilen Rus köylülerin lehine derhal yasallaştırırdı.

Özellikle Turgay’da ve Semireçye’de E. D. Sokol’un da yazdığı gibi her yıl hayvancılık ve hayvan besleme en az 14-15% kaybetmekteydi.¹¹ Bu ise Orta Asya’nın tüm bölgelerinde büyük itirazlarla karşılandı.

1880 ve 1890’larda Fergana vadisinde, Ruslar en büyük direnişi işan olarak isimlendirilen yerel sūfi liderlerden, yani gayri resmî din adamlarından gördüler. Birçok işan, kendilerini yerel hanların kanuni varisleri olarak kabul ettikleri için düşman işgali karşısında Müslümanları silaha sarılmaya teşvik ettiler. Yapılan araştırmalar, tıpkı Moğol istilası döneminde olduğu gibi tarikatların, Müslüman halkın en büyük sığınağı, hamisi ve ümit kaynağı olduğunu göstermekteydi.¹²

Her ne kadar Sovyet ilmi İşanlığı bir sömürge aracı olarak görse de onların çıkarılan isyanlara fayda sağlamak için katıldıklarını, halkı galeyana getirip kırgına verdiklerini yazsa da aslında durum farklı idi. Nitekim gerçekten de Orta Asya’da çıkan isyanların hemen tümünde işanların büyük ve etkin rolü görülmektedir. Kendilerini Rusların öldürdüğü hanların varisleri olarak gören işanları Rus yetkilileri sahte hanlar olarak adlandırmaktaydı. Ancak vahid bir merkezden yönetilmeyen ayaklanmalar Ruslar tarafından kolayca bastırılmaktaydı. “*Ne var ki 1885 yılında Derviş Han adında geniş toprakları olan bir işan diğer işanlarla işbirliği yaparak, Rusları uzun süre uğraştırmıştır. İşanların organize ettiği en büyük Rus aleyhtarı ayaklanma 1898 Andican ayaklanmasıdır. Andican Kırgızistan sınırında bir Özbek kasabasıdır.*”¹³ İsyanın liderinin işan olması, isyana milli ve dini hassasiyetin sebep gösterilmesi, bu tip ayaklanmaları sufi isyanları adlandırmaya olanak tanır. Burada asıl mesele isyancıların Rus göçmenlerine, Rus yönetiminin din karşıtı tutumuna cevap olarak ayaklanmasının bir ideolojiye dayanmasıdır. Bu ideolojiyi biz sufi ayaklanmaları adı altında bir araya getirdik. Burada mesele ayaklanmaların tasavvufî anlam taşıması olmayıp topyekün isyanda açık veya gizli şekilde bir halk sufi grubu olan işanların ve diğer grupların manevi ve bazen de gerçek lider rolünü üstlenmesidir. Resmî din adamlarının isyana katılmaması onların barışık içinde yaşamak istekleriyle, ayrıca bütün zamanlarda şaman inancını koruyan halk sufi gruplarına muhalefetleriyle alakalıdır.

Bu dönemde yerel halkın eğitimi ile ilgilenen kurumlar ki bunların başında o zamanki adıyla Türkistan’ı Rus mülkü adlandıran N. S. Likoşin adlı bir memur vardı. Bu adam, tasavvufî hareketler aleyhinde rapor hazırlayarak Türkistan işanları hakkında şu cümleleri yazmaktaydı:

“İşanların Orta Asya mülkümüzün yerlileri üzerindeki etki alanı o kadar büyük ki, İşanlıkla ilgili her şeyin incelenmesi ilk sıraya konmuş olmalıdır. Tasavvuf öğretilerinin propagandasında biz, yalnızca Kırgız göçebelerinin kademeli olarak Müslümanlaşması için bir araç olarak değil, aynı zamanda İslâm halklarının siyasi birliği temelinde güçlü bir motor olarak görmeliyiz. Öte yandan bölgede tasavvufun yayılması arzu edilen bir durum olarak görülmemekte, bu nedenle işanların karanlık halk kitlesi üzerindeki etkisini zayıflatacak tedbirlerin bulunması gerekmektedir. Yerli halk üzerinde işanların tesirini zayıflatmak için tek yol, halk kitlesini işanların asırlarca onlara telkin ettiği bidatlardan ve uygulamalardan yakın zamanda vaz geçirmeği düşünmek doğru olmaz. İşanları yakından öğrenmekle onların yerli halkın arasındaki etkilerini azaltmak için bazı tedbirler görmenin zaruri olduğu anlaşılmalıdır.”¹⁴

Rus işgaline ve Rus yayılcılığına karşı İslâmî şamanların başlattığı bir diğer ayaklanma Andican’da başladı. Andican (Kırgız-Andican ayaklanması olarak da bilinir) veya Dukçi İşan isyanı yerel sakinlerin Rus yetkililere karşı 17 Mayıs 1898’de Andican şehri yakınlarında gerçekleştirdiği önemli bir ayaklanmadır. Ayaklanmanın organizatörü, Margilan ilçesi, Min-Tyube köyünün sakini olan ve Margilan, Oş ve Andican şehirlerini ele geçirmeyi, Hokand Hanlığı’nı ilan ederek yeniden kurmayı planlayan Muhammed-Ali (veya Dukçi İşan) idi. Dukçi İşan (1852-1898) 14 yaşındaki yeğenini han ilan etmek ve ardından Rusların Türkistan’dan kovulması için faaliyete başladı.¹⁵

Bu harekete hazır olan “*gazavat savaşı*ları”na önce 250 atlı ve 600 yaya katıldı, işan beyaz bir at üzerinde yeşil bir cüppeye isyana önderlik etti. Aynı zamanda, diğer müfrezeler Oş ve Margilan’a doğru hareket edecekti; daha önce dağlarda Rus ormancıları öldüren ve Karakul köyünde Kazakları yok eden başka bir grubun Andican’a gitmesi gerekiyordu. Ordusuyla birlikte Andican’a doğru hareket ederken, yeni taraftarlar da işana

¹⁰ Edvard Dennis Sokol, *Vostanie 1916 v Russkoy Tsentralnoy Azii*. Perevod s Angliyskogo G. Borubaevoy. Res Publica, Bişkek 2016, s. 37.

¹¹ Sokol, *age*, s. 42.

¹² Osman Türer, “Orta Asya’da İslâm’ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Tarikatların Rolü”, *İlim ve Sanat*, 1992, S. 35-36, s. 21-22.

¹³ Süleyman Derin, “Tasavvufun Orta Asya’da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, Yıl: 7, S. 16, s. 18-19.

¹⁴ N. Likoşin, *Polizni v Turkestane. Oçerki Bita Tuzemnego Naseleniya*. Litografiya V. A. Beroz, Petrograd 1916, s. 156.

¹⁵ Bkz. Yevgeniy Aleksandroviç Gluşenko, *Rossiya v Sredney Azii. Zavoevaniya i Preobrazovaniya*. Tsentrpoligraf, Moskova 2010.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

katıldı. Şehrin yakınında, 200 Andican sakini ve Margilan'a saldırmayı isteyen, ancak isyancıların hesabına göre şehrin garnizonunun uyanık olması ve uyumaması nedeniyle bunu başaramayan bir grup daha ona katıldı.¹⁶

Türkistan'ın bağımsızlığı yolunda önemli bir dönüm noktası olan Andican ayaklanması Fergana Vilayeti'nde çıkmış, Oş ve Namangan gibi şehirlere hızla yayılmıştır. Dukçi İşan'ın gazavat ve iktidarın hanlara geri verilmesi gibi sloganlarla başlattığı Andican ayaklanması, sömürge rejiminin ne kadar basiretsiz ve tehlikeli olduğunu gösterdi. Bu nedenle Çarlık Rusyası'nın yerlerdeki yöneticileri dini kurumların işleri de dâhil olmak üzere Orta Asya'da imamların camilerde ve müderrislerin okullarda ne vaaz verdiğini izlemesini istediler.¹⁷

İşyanın lideri Dukçi İşan, Fergana Vilayeti'nde, Andican'da ve özellikle de Kırgızlar arasında o kadar popüler idi ki onun hakkında menakıpname de oluşturuldu.¹⁸ Dukçi İşan sufi şeyhi Sultanhan'dan eğitim aldıktan sonra Mekke'yi ziyaret etmiş, daha sonra Semerkant'ta başka bir işan olan Ahmedhan'ın hizmetine girmiş, şeyhinin ölümünden sonra işan unvanı alarak müstakil irşada başlamıştır. 1889 yılına gelindiğinde Orta Asya'nın her tarafına yayılan bir üne sahip olmuş ve halk arasında kurtarıcılık misyonu ile ortaya çıktığına dair söylentileri aktif bir şekilde yayılmaya başlamıştır.¹⁹

E. Gluşenko'nun bir az alaycı ve hatta aşağılayıcı tarzda verdiği bilgilere göre²⁰ Dukçi İşan halka isyanın başarılı olacağı garantisini vermiş, savaşan herkese, sahiplerini Rus askerlerinin kurşunlarından koruyacak sihirli değnekler vereceğine söz vermiştir. Ayrıca eğer Ruslar ateş etmeye başlarsa, silahlarından mermi yerine su sıçrayacağını ve askerlerin de elinin bir hareketiyle yere düşeceklerini açıklamıştır. Araştırmacının yazdığına göre Dukçi İşan bu gibi sözlerle halkı ölüme sürüklemiştir. Oysa önemli olan Dukçi İşan'ın Orta Asya'nın işgaline son vermek için ayaklanma başlatmasıdır.

Türkistan yönetimi tarafından Andican ayaklanmasının başlangıç noktası Dukçi İşan'ın halka Rus işgalinin sonuçlarını açıklayan ve halkın ayaklanmasının haklı olduğunu gösteren vaazları oldu. İşana göre bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra, halk arasında güçlü bir ahlaki bozulma başlamış, şeriatın gereklerinden sapma, aile temellerinin zayıflaması baş vermiştir. Rus yetkililer, halka karşı nazik davranmalarına rağmen, genel olarak Hac ziyaretini yasakladılar ve zekâtı iptal ettiler, vakfı gelirden mahrum bıraktılar ve aile ahlakının korunmasına özen göstermediler. Ayaklanmanın lideri Dukçi İşan, bölgedeki Rus yetkililere karşı isyanın ahlaki ve etik nedenlerine dikkat çekmiş oldu.²¹ Millî bilincin ahlak, aile düzeni, dini görevlerin yerine getirilmesine engeller vs. tarzında dikte edilmesi Orta Asya toplumu için özgü bir özellikti. Ayrıca Çarlık Rusya'sına ve Sovyetler Birliği'ne karşı ayaklanmanın manevi liderleri olan Altay-Sayan ve Uzak Doğu şamanları da aşağı yukarı aynı gerekçeleri göstermekteydiler.

Özetle 1898'de, daha çok Dukçi İşan adıyla bilinen Muhammed Ali-Halife liderliğindeki ayaklanma, Fergana'nın bir şehri olan Andican'da patlak verdi. 18 Mayıs sabahı erken saatlerde, iki bin isyancı Andican'daki Çarlık birliklerinin kışlasına saldırdı. 22 asker öldü, 18 asker yaralandı, yetkililer ve Rus sivil nüfusu arasında kayıplar yaşandı. Rus askerlerinin karşılık vermesinden sonra isyancılar hemen geri çekildiler. Bir gün sonra Dukçi İşan, maiyetiyle birlikte yakalandı. Bir arama sırasında, Dukçi İşan'ın Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in (1876-1909) halifesi (halefi) olarak atandığına dair sahte bir evrak bulundu. Ayaklanmanın tüm liderleri asıldı, yüzlerce sıradan katılımcı Sibirya'ya ve imparatorluğun diğer bölgelerine sürüldü.²² Evrakın sahte olmasına rağmen Ruslar isyanın Osmanlı sultanı tarafından desteklendiğini öne sürdüler. E. Göngörün de yazdığı gibi "resmî raporlarda taraf ve etki olarak suçlanan Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid ile Çarlık, Sovyet ve Sovyet sonrası dönem araştırmalarında kayda değer bir bağlantı kurulamamıştır. Bunda olaya ideolojik ve resmi yaklaşımının yanı sıra Osmanlı kaynaklarına başvurulmamasının etkisi büyüktür".²³ Andican ayaklanması onsuza da yönetim tarafından hedef tahtasında olan işanlara nefreti daha da artırdı.

Ayrıca bazı bilim adamlarına göre 1898'de, Orta Asya'nın Rusya'dan ayrılması sloganı ile ortaya çıkan Dukçi İşan'ın arkasında İngiliz emperyalistlerinin durduğu pan-İslâmcı, pan-Türkist Türkiye'nin doğrudan talimatlarına göre hareket eden sufi piri olduğu sözde tespit edilmiştir.²⁴ Sovyet dönemi bilim adamı bu yaklaşımı veya işana atılan bu iftirayı düzmece evraklarla ispatlanmağa çalışılmasına rağmen yine de gerçek gibi

¹⁶ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

¹⁷ Bahtiyar Abdihakimoviç Alimcanov, "Andijansskie Sobitiya 1898 g.: Vzgljadı, Faktı i İnterpretatsii", *Russian Colonial Studies*, 2019, № 2, s. 9.

¹⁸ Manakib-i Dukçi İşan (Anonim Jitiya Dukçi İşana – Predvoditelya Andijanskogo Vosstaniya 1898 goda). Sostavitel: Babacanov B. M., A. fon Kyugelgen. Dayk Press, Almatı 2004.

¹⁹ <https://open.kg/about-kyrgyzstan/history/historical-records/peoples-movements-of-central-asia-in-the-xix-centu/36231-kto-takoy-madali-ışhan.html>.

²⁰ Y. Gluşenko, *age.*, s. 105.

²¹ Bahtiyar Abdihakimoviç Alimcanov, "Andijansskie Sobitiya 1898 g.: Vzgljadı, Faktı i İnterpretatsii", *Russian Colonial Studies*, 2019, № 2, s. 9.

²² Aftandil Erkinov, "Andijanskoe Vosstanie i ego Predvoditel v Otsenkah Poetov Epohi", *Vestnik Yevrazii*, 2003, № 1, s. 112.

²³ Ebubekir Güngör, "1898 Fergana Olaylarının Ekonomik Sebepleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Sayı 2 Güz 2017, s. 39.

²⁴ Olga Aleksandrovna Suhareva, *İslam v Uzbekistane*, Yaşkent, 1960, s. 71.

algılamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin ve İngiltere'nin adlarının çekilmesi isyana uluslararası mahiyet kazandırmış oldu.

Muhammed Ali-Halife, yani Dukçi İşan'ın Andican ayaklanması esas olarak tarihçiler tarafından incelenmiştir. Tarihçilerin bir kısmı bunu sömürge rejimine karşı bir halk ayaklanması adlandırdıkları hâlde bazıları da dini fanatiklerin gerici bir isyanı olarak değerlendirmişlerdir.²⁵ Sovyet tarih ilmi meseleye komünist ideolojisi prensiplerinden baktığı için bu isyanı Rus Çarlık rejimine karşı bir ayaklanma olarak değerlendirmiş, Dukçi İşan'ın fanatik Müslümanları kıskırtmasını eleştirmiştir. B. Alimcanov'un da yazdığı gibi Sovyet sonrası "ulusal" Özbek tarih okulunda, 1898'in Andican "sorununun" tanımında dört versiyon öne çıkmıştır:

1) "Ulusal kurtuluş" hareketi;

2) "Sınıf" yaklaşımı;

3) Dış etkinin "sömürge" versiyonu;

4) Dukçi İşan'ın dünya görüşünün kapsamlı bir "analizi" ve ayaklanmaya katılanların hedeflerinin çeşitliliği.²⁶

Buna rağmen bağımsızlıktan sonra da Dukçi İşan (Andican) isyanının milli ve dini motiflerini hesaba katmadan Sovyet tarih yazımının sınıf mücadelesi teorisine destek veren tarihçiler kalmaktadır²⁷. Ayrıca B. Babacanov'un da yazdığı gibi:

"Andican ayaklanması, tüm trajik sonuçlarına rağmen yerel kalan, Fergana Vadisi'nin (Andican, Oş) belirli bir bölgesinde yoğunlaşan ve ne koloninin ne de hanlıkların nüfusu tarafından desteklenmeyen bir olaydır. Aksine, Türkistan'da, kalabalığın "okuma yazma bilmeyen İşan'ının" mevcut "Beyaz Çar ile barışçıl fetvayı" ihlal ettiğine dair kınayan konuşmalar sıklıkla duyulabilirdi. Ayaklanmanın yeri, başlangıcı K. P. Kaufman tarafından atılan oldukça dengeli bir politikanın sonucunda belirlenmiş oldu."²⁸

Ne yazık ki B. Babacanov'un bu yorumu aslında Sovyet döneminden kalma basmakalıp siyasetle razılaşması anlamına gelir. Aslında barış siyasetini öne süren resmi din adamlarıydı. Oysa halk sufi tarikatları Çarlık Rusyası'nın ne dini ne de milli siyasetiyle barışmak niyetindeydiler.

İlginç olan devrin Özbek din adamlarının ve şairlerinin Dukçi İşan'ı, Deccal, Firavun adlandırmaları ve şeytanın yoluna girmiş biri olarak görmeleridir. Esas amaç yerli aydınlar ve insanlar arasında Dukçi İşan'dan hoşnutsuzluk yaratmak olmuştur. Bundan dolayı Türkistan genel valisi ve diğer Çar memurlarının siparişiyle o dönemin şairleri (tarihçi ve şair Taib, Mukimi, Zavki, Nedim Namangani, Raci Marginali, Muhammed Umar Umudi-Havai, Taş-hoja Asiri, Mavlavi Yoldaş, Sidki Handayliki, Hoja Sabiri, Sultan Ahmed vb.) de ayaklanmaya ve lider Dukçi İşan'a karşı hâkim tutumun olumsuz düşüncelerini destekleyen 20'den fazla şiir yazmışlardır.²⁹

A. Erkinov'un verdiği bilgilere göre³⁰ iki şair, ahalisinin ekseriyeti Sünni olan Orta Asya Müslümanların arasında Dukçi İşan'ı gözden düşürmek için onu Şii adlandırır, soyunun Pamir İsmailileri ile bağlantılı olacağına işaret ederler. Bunlardan biri olan Raji Margilani, Dukçi İşan'ın bir Şii olduğunu ve babasının Şugnan'dan (yani Pamirlerden) geldiğini iddia eder, böylece her ikisinin de oradaki İsmaililerle bağlantısı olduğuna işaret etmiş olur. Margilani başka bir şiirinde gaib Şii imamı olan Mehdi'yi taklit ettiği için İşan'ı kınar. Ayrıca Dukçi'nin işan olduğu fikrini reddeden Nedim Namangani, ona sadece bir cahil, sahte işan değil, aynı zamanda bir Kızılbaş ve İranlı der. Yazarı belli olmayan başka bir şiirde de Dukçi İşan, Kızılbaş ve Şii olarak adlandırılır. Margilani ayrıca ayaklanmanın Şiiler için kutsal olan Muharrem ayının onuncu (Aşura) gününde patlak verdiğine dikkat çeker. Bu iki şair Dukçi İşan'ı Kızılbaş ve Şii adlandırmakla onun Sünni olmadığını, dolayısıyla kendilerinden olmadığını vurgulamak istemişlerdir. Burada işanların tümünün Ehl-i Beyt soyundan geldiği ve dolayısıyla Şii olabilecekleri kanıtı önem arz etmektedir. Aslında bu kınamanın arkasında yatan neden ne olursa olsun "ak süyek" adlandırılan Orta Asya evliya grupları Hz. Ali soyundan geldiklerini her zaman dile getirmişlerdir.³¹

²⁵ Ayaklanma hakkında olumsuz değerlendirme Özbekistan SSR Komünist Partisi Başkanı A. E. Niyazov (1903–1973) tarafından Özbekistan SSR Komünist Partisinin 16 Mart 1952 tarihinde gerçekleşen X Pleniyumunda verilmiştir. Bkz. H. Razzakov, *Zavkiy Hayati va Ijadi*. Kand. Diss. Toşkent 1953, s. 55-56. Bazı Sovyet dönemi araştırmacıları ise bu isyanı olumlu değerlendirmişlerdir. Bkz. *Oçerki İstorii Kommunističeskoj Partii Turkestana*. Taşkent 1958, s. 22; D., Saydametov, N. Şlyapnikov, "Azadlik Kuraşining Yarkin Sahifasi", *Şark Yulduzi*, 1968, № 7, s. 169-177; H. Sodikov, "Kuraş Sabaklari", *Gulistan*, 1978, № 11, s. 17-19.

²⁶ B. Alimcanov, agm, s. 24.

²⁷ Bahtiyar Babacanov, "Andijanskoe Vosstanie 1898 g.: "Dervişskiy Gazavat" ili Antikolonialnoe Vstuplenie?", *İstoriya Uzbekistana*, 2001, № 2, s. 25.

²⁸ Bahtiyar Babacanov, "Andijanskoe Vosstanie 1898 goda i "Musulmanskiy Vopros" v Turkestane (Vzgladı "Kolonizatorov" i "Kolonizirovannih")", *Ab Imperio*, 2009, № 2, s. 170.

²⁹ A. Erkinov, *age*, s. 117-126.

³⁰ A. Erkinov, *age*, s. 125.

³¹ Orta Asya'da toplum şartlı olarak iki sınıfa bölünmüştür. Üst sınıfa Türkçede "ak kemik" anlamına gelen "ok-suyak" (ak-süyek) denilmekteydi. Bu adla, alt sınıf "koraça" veya "kara"ya karşıydı. Aralarında Müslüman velilerinin torunlarının "ovlya" adıyla anıldığı

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

Bu ise Orta Asya işanlarının Ehl-i Beyt yolunun takipçileri olduğunu, toplumsal saygının seyitlik bağlamında değer kazandığı gerçeğine dayanmaktadır. Burada 1756-1920 yılları arasında mevcut olmuş Buhara Emirliği hanlarının da seyit unvanı taşımalarını ve kendilerini Hz. Ali ve Hz. Muhammed evlatları adlandırmalarını da ilave etmek gerekir.³² Hatta sonuncu Buhara emirinin adı Seyit Alim Han idi.

Orta Asya işanlarının, özellikle Andican ayaklanmasının Rus kolonizasyon siyasetine ve işgaline karşı Kazak bozkırlarında, somut olarak Çimkent ve Auliya Ata'da başlatılan isyanlar üzerindeki etkisinin oldukça büyük olduğunu da vurgulamak gerekir. Bu isyanlar Kazak ve Kırgız konar-göçerlerinin milli şuurunun değişmesine sebep oldu ve onların zihinleri üzerinde büyük etki yarattı.³³ Nitekim daha sonralar Sovyetlere karşı başkaldırdılar da halk sufilerinin manevi önderliğinde yapılmıştır. Zihinsel değişimle kastedilen 19. yüzyılda birçok Kazak zengininin Rusça eğitim gördükleri nedeniyle zihin yapılarında ve psikolojilerinde baş verenlerin milli kültüre yabancılaşmasıdır.

Milli uyanışın sonucunda Çarlık Rusyası'nın son yıllarında Orta Asya'da büyük bir isyan patlak verdi. Ayaklanmaya sebep 1916 senesi 25 Haziran'da Rus İmparatoru II. Nikolay'ın, Türkistan ve Bozkır Bölgesi'ndeki 19 ila 43 yaşları arasındaki erkek nüfusun cepheye görevlendirilmesi için bir kararname çıkarması oldu. Bu kararname Orta Asya ve Kazakistan'ın birçok bölgesinde yerli halkın geniş çaplı bir ayaklanması için bir tür "tetikleyici" oldu. Ayrıca bu yanlı kararname hem 1916 ayaklanmasına sebep oldu hem de Rus İmparatorluğu'nun yaklaşan çöküşünün kaçınılmazlığının işaretlerinden biri olarak kabul edildi. Sonuçları Orta Asya'daki tarihsel süreçlerin gelişimini etkileyen bir olay hâline geldi, sadece İç Savaş sırasında değil, aynı zamanda çok daha uzak tarihsel dönemlerde de etkili oldu.

Aslında, ayaklanmanın sonuçları hâlâ da hissedilir. Oldukça uzun bir süre, ancak özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra, 1916 ayaklanması konusu, uygun kapsamda, eski Sovyet Orta Asya cumhuriyetlerinde "ulusal kimlik" oluşturma sürecinin, tarihsel "konumlandırma" ve "meşrulaştırma" sürecinin bir parçası hâline geldi. Sonuç olarak, uzun süre devam eden bu olaylar ve herhangi bir önemli tarihsel fenomen, dolaylı da olsa, Orta Asya ülkelerindeki durumu, öncelikle etnik ilişkileri ve dolayısıyla bu ülkelerin Rusya ile ilişkilerini etkilemeye devam etmektedir.³⁴

Durum özellikle bugün Kazakistan ve Kırgızistan bölgesinde yerleşen Semireçensk'te³⁵ şiddetli hâl aldı. Olaylar çığ gibi büyüdü. Yerel halktan oluşan kalabalık, askere alınanların listelerini yok etmeye çalıştı. Askerlik çağındaki gençler kendiliğinden asker kaçakları çetelerinde toplanmaya başladı. Yerli nüfusun bir kısmı Çin'e göç etti. Temmuz ayının sonundan itibaren yerel makamların temsilcilerine yönelik saldırılar başladı. Ağustos ayında isyanlar askeri birliklerle silahlı çatışmalara dönüştü, Semireçye ile Taşkent arasındaki telgraf iletişimi kesildi ve posta istasyonları imha edildi. İsyancılar, silahlarla dolu küçük bir nakliye aracını ele geçirmeyi başardılar. Bölgedeki hükümet birlikleri ve polis sayısının azlığı, Rus yerleşimcilerin ellerindeki silahları cepheye göndermek için silahsızlandırılması, savaşa çağrılan Rus erkek nüfusunun burada bulunmaması, olayların kanlı bir karakter kazanmasına neden oldu.³⁶ Burada isyanın sebepleri arasında askere alınmada suistimal ve rüşvetin olmasını da belirtmek gerekir. Nitekim zengin ve ileri gelenlerin çocuklarının kayırılması bunu açıkça göstermekteydi.

Ayaklanma Çarlık Rusyası'nın askere alma kararını duyan halkın bir kısmının beylerin ve işanların etrafında toparlanmasına neden oldu. İsyana önderlik eden beyler arasında Turgay Alibi Cangildin, Amangeldi İmanov, Yedisu'da Tokşa Bogin, Bekbolat Eşkeev, Uzak Saurıkov, Oral bölgesi ve Bükey ordasında Seyitkali Mendeşev, Abdurrahman Eytiev gibi isimler Rus emperyalizmi ve baskılarına karşı ön plana çıkan isyancılar arasında yer almaktadır.³⁷ Tarihi verilere göre kargaşa şu sırayla başladı: 3-4 Temmuz'da Özbekistan'ın Hocent kentinde, 7 Temmuz Türkistan bölgesinin başkenti Taşkent'te, 13-21 Temmuz 1916 Cizzak'ta. Olaylar her yerde

---

Türkmenler ayrı bir kategori oluşturur. Orta Asya'da bölgelere göre değişen bir fark daha vardır: Tacikler ve Özbekler arasında ak-süyek "beyaz kemik" (Türkmenler arasında "ovlyadlar"), özellikle Müslüman evliyaların torunlarına atıfta bulunurken, Kazaklar arasında ak-süyekle Moğol fatihi Cengiz Han'ın torunları anlaşılmaktaydı. Orta Asya'da en genel haliyle ak-süyekler, seyid ve hoca olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Dördüncü Halife Hz. Ali'nin ve onun eşi olan Hz. Muhammed'in kızı Fatıma'nın soyundan gelenlere genellikle Seyyidler denirdi. Buraya Hocalar ve diğer evliya grupları da dahil edilmekteydi. <https://mytashkent.livejournal.com/157910.html> 28. 10. 2022 sa.19:30.

³² Sergey Nikolaevič Abaşın, "Potomki Svyatıh v Sovremennoy Sredney Azii", *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 2001, № 4, s. 62-83.

³³ A. Morrison, "Sufism, Pan-İslâmism and Information Panic: Nil Sergeevich Lykoshin Aftermath of the Andijan Uprising", *Past and Present*, February 2012, №. 214, s. 294.

³⁴ M. Kalişevskiy, *agm*.

³⁵ Semireçye (Kazakça Jetisu, Kırgızca Jeti-suu) Orta Asya'da tarihi ve coğrafi bir bölge olup şu anda esas olarak Kazakistan topraklarında (Almatı bölgesi, kısmen Cambil) yer almaktadır. Bir parçası da Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin arazisidir. Bölge kuzeyde Balhaş gölleri, kuzeydoğuda Sasikkol ve Alakol, güneydoğuda Cungarya Alatay ve güneyde Kuzey Tyan Şan dağları arasında yer almaktadır. Bölgenin adını aldığı yedi ana nehir: İli, Karatal, Bien, Aksu, Lepsi, Baskan, Sarkand'dır. Buna göre de bu bölge Jetisu (Yedisu) adlanır ve Semireçye onun Rusça tercümesidir.

³⁶ Margarita Knyazeva, "Turkestanskoe Vosstanie 1916 goda i Natsionalnie Mifi v Kirgizii", <https://regnum.ru/news/polit/2342219.html>, 28. 10. 2022 sa.21:40.

³⁷ Sebahattin Şimşir, *Dünden Yarına Türkistan'da Türkler*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 299.

benzerdi: Sakinler, işçi listelerini volost yöneticilerinden aldılar ve ardından yetkililere baskı uyguladılar. Cetisu/Yedisu, Turgay, Yargız, Merka'da kitlesel gösteriler düzenlendi. Özellikle Kırgızların yaşadığı bölgede kanlı çatışmalar yaşandı: Yerel makamlar, ayaklanma merkezlerini bastırmak için acil önlemler almaya başladı. İsyancıların üzerine asker gönderildi ve 18 Temmuz 1916'da Türkistan'da sıkıyönetim ilan edildi. Daha sonra isyan Yedisu, Bişkek, Aksu ve Tokmok gibi yerler başta olmak üzere birçok şehre yayıldı. 1916 yılındaki isyana yaklaşık 11 milyon Türkistanlı katılmıştı.³⁸ Daha net bir ifadeyle yoğun bir nüfusun yaşadığı bölgedeki ayaklanmada faal olan kesimle isyana katılmayanlar da vardı. Ne yazık ki kaynaklar bu konuda aydınlatıcı bir bilgi sunmamaktadır. Özetle kısa sürede ayaklanma, 10 milyondan fazla nüfusun yaşadığı Semerkand, Sırderya, Fergana, Trans-Hazar, Akmola, Semipalatinsk, Semireçensk, Turgay, Ural bölgelerini kapsadı. Bu büyük isyanda Semerkant şehri Özbekleri, Aral bölgesi Karakalpakları, Hazar ötesi Türkmenleri, Yedisu'da Kırgızlar, bozkırda Kazaklar ve Uygurlar faal yer aldılar.³⁹ Tek kelimeyle tüm Orta Asya Türklerinin işgale kolay boyun eğmedikleri çıkarılan isyanlardan her ne kadar bütün ahalî katılmasa da açık şekilde görülmektedir.

1916 ayaklanmasına dönmüş olursak bu isyan vahit liderden yoksundu, her bölge kendi başına ayaklanma yaptığından Rus askerleri onları bir bir mahvetmeye başladı. Buna rağmen ayaklanmanın liderlerinden biri, Amangeldi İmanov öne çıkanlardan biriydi. Diğer liderlerin de başlattıkları 1916 isyanının ulusal kurtuluş ve sömürgeci Rus karşıtı bir karakter aldığı açıkça ifade edilebilir. Bu isyanda işanların halkı bilinçlendirmesi, insanları ruhlandırması öne çıkan başlıca özelliklerdir.

Diğer taraftan Hocend'de ünlü bir tarihi figür olan Bibi Soliha adlı bir kadın şaman dini işlevlerinin yanı sıra hem de bir hodim (eğitimci ve hizmetkâr) idi. Söylentilere göre Soliha, daha sonra 1916'da Hocend'de ve Orta Asya'nın diğer yerlerinde Çar yetkililerine karşı bir ayaklanmaya dönüşen, ön cephe bölgelerinde erkek nüfusun arka cephede iş için askere alınmasına ilişkin kararnameye karşı kadın protestolarının başlatıcısı ve organizatörüydü.⁴⁰

1916 Ayaklanmasının başlangıçta belirgin Rus karşıtı özellikler kazandığı tüm araştırmacılar tarafından kabul görmüş görüştür. Bunun nedenlerinden biri Rus köylülerinin ve genelde Rus nüfusun bölgeye yerleşmesi ve yerel halkın topraklarını tutması ve yerel halka amirane davranışları idi. İsyancılar çiftlikleri ateşe verir, Rus göçmenlerinin ailelerini, Kazakları (Türkiye Türkçesiyle Kazaçi) ve işçileri öldürdüler. Fergana Vadisi'nde dağıntılar ve kitlevi kırgınlar derviş-vaizler tarafından yönetilmekteydi. Ayrıca kâfirlere karşı kutsal bir savaşın başladığını ilk duyanlardan biri, Zaamin köyündeki merkezi caminin imamı Kasım-Hoca idi. En yoğun tarımsal kolonizasyonun olduğu Semireçye bölgesi ve silahlı mücadelenin en örgütlü olduğu Turgay bölgesi direnişin merkezi hâline geldi. Orada, Amangeldi İmanov ve Alibi Cangildin liderliğinde Kazakistan'ın tüm orta kesimini kapsayan geniş çaplı düşmanlıklar ortaya çıktı ve isyancılar Turgay bölgesinin merkezini kuşattılar.⁴¹ Genel olarak 1916 isyanını çeşitli açılardan araştıranlar ayaklanmanın millî bağımsızlık yönüne de değinmişlerdir.⁴²

Bu nedenle, 1916 trajik olaylarının ana, baskın nedeni *sömürgecilik karşıtı*, *Rus karşıtı* ve anti-emperyal bir biçime bürünmüş dinler ve hatta etnik gruplar arası çelişkiler olduğu kesinlikle düşünülebilir. Aslında tarikat sufilerinin amacı tam olarak bu olmasa da ayaklanmanın gidişatı sonucunda isyanın gayesi de genişlemiş oldu. Görünüşe göre çok daha karmaşık ve çok yönlü süreçler gerçekleşti. Araştırmacıların da kaydettiği gibi "*beyaz kralın*" gücüne karşı silahlı ayaklanmaların önemli bir kısmı, başlangıçta pan-İslâmizm ve pan-Türkizmi⁴³

³⁸ Aden Ayan, "Vostanie 1916 goda v Turkestane. Çast 1. 10. 06. 2019 1145", <https://e.history.kz/ru/news/show/4526/>, 20. 04. 2022 sa.23.00; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi: 1905-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 235; Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003, s. 160-161; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 207; S. Gömeç, *age*, s. 106-109.

³⁹ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele: XVIII-XX. Asır Başları*, çev. A. Çelikbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

⁴⁰ Anna Tseslevskaya, "Bibi Otun – Traditsionnie Jenskije Religioznie Lideri v Tacikistane (Mejdu Traditsiei i Sovromennostyu)", *Oazısı Şelkovogo: Sovremennie Problemi Etnografii, İstorii i İstoçnikovedeniya Narodov Tsentralnoy Azii*. K 100-letiyu Datora İstoriceskih Nauk Valkie Halilovni Karmışevoy. Glavny Redaktor: Abbasov R., Fond İssledovaniy İslamskoy Kultury, Moskova 2018, s. 759. Ancak araştırmacının da belirttiği gibi İslâmlaşmış bu kadın şaman direnişinin sonraki kaderi hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Nitekim A. Tseslevskaya'ya göre bugün Hocend'de, dini vacibatları uygulayan kadınlardan sorumlu resmi organ olan bir *bibi otun* konseyi vardır ki 2012 yılında kurulmuştur. Ancak 2014'te artık bu konseyin zayıf bir yapıya sahip olduğu ve kadın din adamları arasında fazla yetkisi olmadığı belli oldu.

⁴¹ M. Kalişevskiy, *agm*.

⁴² Bkz. T. Riskulov, "Vostanie Tuzemtsev Turkestana v 1916 godu", *Oçerki Revolyutsionnogo Dvijeniya v Sredney Azii. Sbornik Statey*. Moskova, 1926, s. 46-122; Anatoliy Vladimiroviç Pyaskovskiy, *Vostanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazakistane*. İzdatelstvo AN SSSR, Moskova 1960; *Vostanie Kirgizov i Kazakov v 1916 godu*. Uçkun, Bişkek 1991; T. Kotyukova, "Vostanie 1916 g. v Turkestane: Oşibka Vlasti ili İstoriceskaya Zakonomernost?", *Obozrevatel*, 2011, № 8, s. 98-126.

⁴³ Aslında Çarlık Rusyası ve sonradan Sovyet yönetimi tarafından nitelendirilen pan-İslamizm, Müslüman halkları Türklerin egemenliği altında birleştirmeyi amaçlayan pan-Türkizm'e yakın bir anlayıştır. Bkz. Lyutsian İppolitoviç Klimoviç, *İslam v Tsarskoy Rossii*. Oçerki. Moskova: Gosudarstvennoe Antireligioznoe İzdatelstvo, 1936, s. 216. Klimoviçin düşüncesine göre pan-Türkizm'in "Müslümanları değil, Türk halklarını İslam'da birleştirmeyi amaçladığını ve bu anlamda pan-İslamizm'e yakın olmadığını, aksine Türklerle rekabet ettiğini belirtmek daha doğru olur. İslam milliyeti reddeder" bu nedenle, Türk halklarının topluluk kökeni ve dili fikri üzerine inşa edilen pan-Türkizm, pan-İslamizm ile çelişmektedir. Pan-İslamizm ile Pan-Türkizm arasındaki yakınlık, yalnızca bu akımların her ikisinin de karşı-

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

gerçekten destekleyen Müslüman din adamları tarafından organize edildi ve yönetildi. Din adamlarının, özellikle de tarikat sufilerinin isyana destek vermesi, yer yer yönetmesi o zamanın Rus yöneticilerinin Rusya Devlet başkanlarına çektikleri telgraflardan da görülmektedir.⁴⁴ Ancak, ilk olarak, işanların ve hocaların geleneksel olarak yerel topluluklarda işgal ettiği rol göz önüne alındığında ve ikincisi, tamamen dini fanatizme ek olarak, din adamlarını büyük ölçüde, yine bir iç düzenin - zayıflaması - koşullar tarafından teşvik edildi. Rus makamlarının politikasının bir sonucu olarak pozisyonları daha da güçlenen pan-İslâmçılarla, pan-Türkçüler her türlü hoşnutsuzluktan yararlanmaya başladılar.

Bu ayaklanmayla ilgili genel kanaati şöyle özetleyebiliriz: Pan-Türkçülerin ve pan-İslâmçuların siyasi ve manevi önderlik yaptığı 1916 isyanında dini faktörlerin oldukça etkili olduğu hocaların, işanların, dervişlerin ayaklanmadaki rolleriyle ilişkilidir.

Rus işgaline ve arkasından Sovyetleşmeye karşı Müridizm taraftarları hem Kafkaslar'da hem Dağıstan'da hem de Azerbaycan'da büyük mücadeleler vermişlerdir. Kafkaslar'da Müridizm adı altında tarikat yapılanması Rus istilasına karşı uzun süre direndi. 19. yüzyılda Kafkas Muharebesi adı ile bilinen ve Şeyh Şamil'in önderliğindeki isyan 25 yıldan fazla devam etti. Bu savaşta Müridizm, Kafkas halklarının bağımsızlık mücadelesinin bayrağı hâline geldi. Kuzey-Doğu Kafkasya'da 19. yüzyılın 20-50'lerinde halk kurtuluş hareketi adı ile bilinen Müridizm, bağımsızlık mücadelesinin simgesi, milli bilincin en yetkin şekli oldu. Diğer taraftan Kafkas Savaşı⁴⁵ sırasında, Kuzey Kafkaslar'ın yerli halklarının çoğunluğunun İslâmlaştırılması süreci de tamamlanmış oldu.

Tarikatlar Rus Çarlığı ile mücadele edilmesinde önemli rol üstlenmişlerdi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Ruslarla mücadelede Kafkaslar'da Müridizm, Azerbaycan'da seyitler, Çelebiler ve Efendiler etkili olmuştur. Tarikatların Türk yurtlarında milli bilincin yayılmasındaki rolü, ayrıca Ruslara karşı gazavat ideolojisinin yayılması, halk arasında yapılan propagandalara önderlik etmelerinde ifade edilir. S. Derin'in S. Mambetaliyev'den aktardığı pasaj da bunu kanıtlamaktadır.

“1880'li yıllarda Çarlık Rusya'sının sömürgecilik zulmü ve yerel feodal liderler ile tüccar burjuvazisinin Orta Asyalı emekçileri istismarının zirveye ulaşması tüm Orta Asya halkları gibi Kırgız halkını da hayattan bezdirmiştir. Halk arasındaki bu memnuniyetsizlikler neticesinde sık sık ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bu gibi sömürgeci zulümlere karşı halkın memnuniyetsizliklerinden faydalanan feodal liderler ve İşan halifeleri ayaklanmaları organize etmek için Kırgızların arasında mürit elde etmeye gayret etmişlerdir. Örneğin 1898 yılında Andican ayaklanmasının arifesinde Müridizm'in Kırgızistan'ın her tarafında yayıldığını görmekteyiz. Nakşbendi tarikatının İşanı Madali yerli Kırgızlar arasında çok sayıda halife tayin etmiş, Çüy, Issık Kөл, Talas taraflarından mürit toplamaya gayret etmiştir.”⁴⁶

Orta Asya İşanlık geleneği Anadolu Kızılbaşlık ideolojisiyle ve özellikle de dedelik (babalık), şeyhlik geleneğiyle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Şöyle ki haksızlığa, işgale karşı çıkan işanlar gibi Kızılbaşlar da Osmanlı zulmüne, dini ayrımcılığa karşı defalarca ayaklanmışlardır. Zulme, haksızlığa, mezhepsel ayrıma karşı isyanlar Selçuklular döneminden başlasa da Osmanlılar zamanında daha da alevlenmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında yüzlerce küçük veya büyük ihtişaşlar, mezhepsel ayrımcılığa karşı itirazlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı dönemindeki ayaklanmalardan en çok bilinenleri aşağıdakilerdir:

Şahkulu Ayaklanması (1511), Nur Ali Halife Ayaklanması (1512), Şeyh Celal Ayaklanması (1520), Baba Zunnun Ayaklanması (1526), Kalender Çelebi Ayaklanması (1527), Şeyh Bedreddin Ayaklanması (1420) vb. isyanlar Osmanlı Devleti'nde eski inançlarını yaşatanların akıbetinden haber verir. Buna rağmen Milli Mücadele yıllarında Anadolu Kızılbaşları Atatürk'ün yanında yer almış, işgale karşı direnmiş, milli mücadele hareketine katılanlara her türlü destek vermiştir.

Tarikatlar Rus emperyalizmine karşı halkı yanına çekmek amacı ile sık sık Kırgızlar arasına temsilciler gönderip silahlanma ve emperyalizme karşı direnmek için toplumu aydınlatmaya çalışmıştır. İşanlar aslında mürit değil mücadele için asker toplamışlardı. Nitekim hem önceki hem de 1916 isyanına işanlar müritleri ile katılmışlardı. Rusların bir bölümü işanlar ile yeteri derecede mücadele edilmediği için isyanların ortaya çıktığını iddia etmişlerdi. S. Mambetaliyev'e göre Rus Çarlığı döneminde yetkililer Orta Asya'daki ayaklanmaların sebebini dinî sebeplere yüklemekle işin kolayına kaçmışlar, ayaklanmaların altında yatan sosyal ve ekonomik sebepleri çözme zahmetinden de böylece kurtulmuşlardır: “Örnek olarak 1916 yılında Orta Asya ve Kazakistan'da ortaya çıkan milli kurtuluş hareketlerine bir göz atalım. Bu isyanlara süfi işanların dervişleri ile beraber katıldıkları tartışmasız kabul edilmektedir. Semerkand eyaletinin valisi Likoşin kendi sömürgeci

---

devrimci doğasında yatmaktadır. Pan-Türkizm ve pan-İslamizm'in amacı 19. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası'nın Volgaboyu Türklerini, Orta Asya'yı ve Kafkasya'yı işgal ederek Hristiyanlaştırmak ve Slavlaştırmanın karşısını almak olmuştur.

⁴⁴ *Vostanie 1916 goda v Sredney Azii*. Sostavitel T. V. Kotyukov, Dom Mardjani, Moskova, 2016.

⁴⁵ Kafkas Savaşı (1817-1864), Rus İmparatorluk Ordusu'nun Kuzey Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu'na ilhakı ve Kuzey Kafkas İmameti ile askeri çatışması ve askeri operasyonları için geliştirilmiş bir isimdir. İmamet, 1829-1859'da Dağıstan ve Çeçenya topraklarının bir bölümünde ve Çerkesya'nın bir kısmını da kapsamakla var olan teokratik bir İslam devletidir. Kafkas Savaşı sırasında Rus İmparatorluğu'na ilhak edildi. İmam Şamil'in (1834-1859) başlattığı savaşın yenilgiye uğramasıyla varlığına son verilmiştir.

⁴⁶ Satbaldi Mambetaliyev, *Sufizm Jana Anıng Kırgızistandagi Agımdarı*, Frunze, 1972, s. 32 Aktaran S. Derin, agm, s. 32.

*hükümet güçlerini merkeze şöyle şikâyet etmektedir: 'Süfizm propagandası yapan yerli işanlar ile mücadele ihmal edildiğinden, 1916 senesindeki isyan ortaya çıkmıştır'.*⁴⁷ Bu durumu N. Likoşin kendi raporunda daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır.⁴⁸ Anlaşıldığına göre halk sufi gruplarının işgalle barışmaması Çar memurlarını çok rahatsız etmiştir.

S. Mambetaliyev'in vermiş olduğu bilgiden de anlaşıldığı üzere Ruslar tarafından işgal edilmiş Orta Asya'nın sufi grupları ötekileştirme, milli olanlardan uzaklaştırmanın karşısında en büyük engelmış. Yerel yöneticilerin önerisi bu sufi gruplarını tasfiye etmek, halkın gözünde onları küçümsemek yönündedir. Ancak bunu gerçekleştiremeyen Çarlık Rusya'sı birtakım zorluklarla yüzleşmiş oldu. Neticede 1916 ayaklanması yaklaşık altı ay sürerek 1917 yılının Şubat ayında son buldu ve isyan kanlı bir şekilde bastırıldı.⁴⁹ Bu isyanın acı sonuçları Rusların 673.000 Kırgız ve Özbek Türkünü öldürmesi ve 200.000'e yakını Sibirya'ya sürgüne yollaması ile son bulmuş oldu. Bazı bilgilere göre yerli halkın yaklaşık 4.000 temsilcisi öldü ve 12.000 kişi de Çin'e kaçarken boğularak öldü veya Çin sınır muhafızlarının ateş açmasında hayatlarını kaybettiler. 164.000'e kadar insan Çin'e kaçtı, bazıları geri döndü. Mayıs 1917'de yaklaşık 70.000 mülteci Çin'de kaldı.⁵⁰

Özetle 1916 ayaklanmasını neredeyse tamamen Rus karşıtı, milliyetçi, pan-Türkçü, pan-İslâmcı ve hatta Alman, Türk, Fars, Çin ve diğer özel servisler tarafından kışkırtılmış olarak kabul eden Rus ve Sovyet tarihçileri bazı noktalarda haklıydılar. Nitekim Çar yönetimi, isyanın uzun bir süre etkili olmasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından gönderilen Türk subaylarının etkisi olduğunu iddia etmişti. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Rus tehdidini cephelerde biraz olsun hafifletebilmek hem de Orta Asya'da Türklere destek olabilmek için bölgeye Türk subaylar gönderdiğini öne sürmüştü.⁵¹ Aynı zamanda İslâm ve Türk karşıtı siyasete ve ayrıca yerli halka yapılan zulme, dini kutsala saygısızlığa karşı başlatılan bu ayaklanma Orta Asya halklarının ulusal milli bilincinde köklü değişikliğe sebep oldu ve sonraki bağımsızlık hareketinin siyasi-ideolojik kaynağı rolünü üstlendi.

2. Sovyet Rejimine Karşı Milli Mücadele Önderleri

Din adamlarının, özellikle sufi şeyhlerinin, evliya gruplarının, işanların ve toplumsal dışlamaya maruz kalmış Laçilerin (Allahçıların) ve diğer gizli tarikat üyelerinin Sovyet rejimine boyun eğmemesi, rejim için bir tehdit oluşturmaktaydı. İşanlar önce Çarlık Rusya'sına karşı isyanlara liderlik etmiş, daha sonra Sovyet döneminde kolektifleşmeye, ateizme karşı ayaklanmalar başlattılar. Sovyet rejimine karşı başkaldırlar hem Orta Asya'da hem Kafkaslar'da hem de Azerbaycan'da önceki isyanların bir devamı niteliğindedir. Çünkü yeni kurulan hükümet Müslümanların ve tüm inananların iyi umutlarını haklı çıkarmadı. Camilerin, Müslüman okullarının - medreselerin ve mekteplerin, şeriat mahkemelerinin kapatılması, vakıfların ve zekâtın din adamlarının yetki alanından çıkarılması, din adamlarının medeni haklarından yoksun bırakılması ve ardından siyasi baskıya yönelik kampanyalar, köylü çiftliklerinin zorla kolektifleştirilmesi vs. İslâmi değerler çerçevesine sığmadığı gibi şeriata da aykırı idi. Yeni eğitim, yeni düzen altında milli olanlara karşı sert tutum İşanlık kurumunun kabullenemediği başlıca unsurlardı. Yapılan bazı değişimler – medreselerin kapatılıp dünyevi okulların açılması, şeriat mahkemelerinin kapatılması, sivil mahkeme sisteminin getirilmesi aslında ileriye doğru atılmış adımlar idi. Bu nedenle başlangıçta Sovyet yetkilileriyle iyi ilişkilerde olan sufi tarikatları daha sonra onların nüfuz alanlarına dokunan kararları, değişiklikleri ve ateist düşüncüyü, dini özgürlüğün kısıtlanması gibi gerçekleri gördüler ve milli-dini değerleri korumaya kalktılar. Ancak resmi din adamlarının Çarlık Rusya'sının yıkılışındaki rolü Togan'ın da belirttiği gibi çok da büyük olmamıştır.⁵²

Şamanlığın otantik varlığını 18. yüzyıla kadar koruyabildiği Sayan-Alatay ve Yakut Türklerinde de Sovyetlerin bölgeye hâkim olmasıyla şaman kültürüne büyük darbe vuruldu. Ancak Sibirya coğrafyasında şaman kültürü Hristiyanlık'la, Lamaizm'le beraber varlığını sürdürmeye devam etti. Oysa Orta Asya'da, Kafkasya'da ve Volga Boyunda şamanlık oluşun şartlar dâhilinde İslâmlaşmaya mecbur kaldı. Kabuğu İslâm olsa da olmasa da şamanist bilincin ontolojisi milli düşünceye dayanmaktadır. Nitekim antişamanizmle antimüslümanlık aynı davanın iki tarafı idi. Amaç yeni komünist nesil yetiştirmek yeni bir Sovyet milleti oluşturmaktı. Bu siyasetin önündeki en büyük engel birinde varlığını korumağa çalışan şamanlık değerinde ise sufi şamanlığı idi.

Aynı şekilde Orta Asya'da da sufi şeyhleri Sovyetler'in bölgede iyice yerleşmesinden sonra yaptıklarının milli ve dini bir ayrımcılık üzerine inşa edildiğini anladılar. Mart 1930'da Karamakçin bölgesinin Karaboget adlı yerinde, çoğunlukla Altın kabilesinin sakinlerinin bir araya gelmesi sonrası, Molla Jumagazi Baimbetov, Kazakistan'daki kolektivizasyon politikasının Kazak halkını yıkıma götüren hataları üzerinde dururken, aynı

⁴⁷ S. Derin, agm, s. 33.

⁴⁸ N. Likoşin, *Poljizni v Turkestan. Očerki Bta Tuzemnego Naseleniya*. Litografiya V. A. Beroz, Petrograd 1916, s. 156 ve sonraki sayfalar

⁴⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 427-428.

⁵⁰ D. Cunuşaliev, "V Epitsentre Vosstaniya" *Vosstanie 1916 goda v Kirgizistane. Sbornik Materialov Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy 75-Letiyyu Vosstaniya*, Bişkek, 1993, s. 46.

⁵¹ Gömeç, age, s. 107.

⁵² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan)ve Yakın Tarihi*, Cilt I, İstanbul, 1981.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

zamanda Kazak halkını mahvetmeye çalışanlara direnmeyen resmi din adamlarının politikasına da katılmadığını dile getirdi. Molla Jumagazı Sovyetler'in camileri kapatarak insanları İslâm'ı terk etmeye zorlamasına karşı rahatsızlıkları dile getirdi. Jumagazı Baimbetov, konuşmasının sonunda böyle bir hükümetten Kazaklara hiçbir fayda sağlamayacağını söyledi ve herkesi Sovyet iktidarından korunacakları Karakum'a göç etmeye çağırdı. Burada ahalinin açlık ve kıtlık içinde yaşaması ve kurtuluşu göçte görmesi de önemli nedenler arasındadır.

Bu çağrıdan sonra 700 aile Karakum'a göç etti ve burada 17 Mart'ta isyancılar Jumagazı Baimbetov'u han olarak seçtiler. Her geçen gün isyancıların sayısı artmaya başladı. Onlara diğer isyancı grupları da katıldı.⁵³ Ne yazık ki bu isyan da kanlı bir şekilde bastırıldı. Bu kısa özette maksat yine de sufi gruplarının veya gezergi mollaların halka önderlik etmesini vurgulamaktır.

Kuruluşunun ilk yıllarında dine ve dini tarikatlara yumuşak bir yaklaşım sergileyen Sovyetler daha sonra, özellikle 1929 yılından başlayarak dine, tarikatlara, halk sufilerine karşı amansız bir mücadele başlattılar. Nitekim komünist partisi yetkililerinden biri olan Lazar Kaganoviç 1929 yılında Sovyetler Birliği'nin tüm bölgelerine "*Din Aleyhine İşin Güçlendirilmesi*" başlıklı bir mektup göndererek ateist tebligatı hızlandırmayı önerdi. Bölgelerdeki parti yöneticileri de bunu kılavuz olarak kabul ettiler ve İslâm'a, halk sufilerine karşı mücadeleyi sertleştirdiler. Ayrıca Ateistler Birliği Merkez Konseyi Başkanı E. M. Yaroslavski, barınaklardan birinin, bir sığınma yerinin ve dolayısıyla bir "*küçük burjuva*" olan köylü için kolektif çiftliklerden birinin, "*devasa bir aygıtı sahip dini bir örgüt olduğunu, yarım milyon faal rahipler, hahamlar, mollalar, evangelistler, her türlü vaizler, keşişler ve rahibeler, şamanlar ve büyücüler vb. olduğunu savundu. O bu inançsal ve dini kurumları SSCB'nin devasa gövdesinin kıvrımlarında gizlenen ve bu beden üzerinde parazitleşen tüm karşı devrim olarak nitelendirdi.*"⁵⁴

Sovyet döneminde Orta Asya'da işanlar Müslüman din adamları arasında en çok rejim karşıtı mevkileri ile bilinmekteydiler. Ancak ne Müridizm tarikatı grupları ne de İşanizm hareketi üyeleri arasında birlik vardı. Buna bakmayarak Sovyetler döneminde Orta Asya'da komünist rejiminin uygulamalarına, Ruslaştırmaya ve ateist propagandaya karşı direnen saçlı işanlar kardeşliğinin pir veya işan adlandırılan Abumutalib Satıbaldiev adında bir lideri vardı. 1930 yılları civarında bu lider, anti-Sovyet propaganda yaptığı ve halkı ayaklanmaya teşvik ettiği için tutuklandı ve muhtemelen 1935'te idam edildi. Ancak Orta Asya, Bolgaboyu ve Kafkasya'nı da içine alan tek bir işanlık merkezinin olduğunu söylemek mümkün değildir.⁵⁵ İkinci Cihan savaşından sonra saçlı işanların liderliğini İşan Tursunbay Madaripov yürütmeye başladı. Bu sonuncu da 1952 ve 1959 senelerinde tutuklanarak cezalandırıldı. Neticede Fergana Vadisi'nde faal olan saçlı işanlar hareketi zayıflamış oldu.⁵⁶ Bugün onlara artık rastlanmamaktadır.

Kafkasya'daki Kadiri tarikatı üyelerinin Orta Asya İşanlığına bakıldığında daha iyi bir gizlilik muhitinde çalıştıklarını söyleyen A. Bennigsen bunu onların disiplinli olmalarına ve iyi organize edilmelerine bağlamaktadır. Ayrıca daha iyi korunan Vis-hacı,⁵⁷ Batal-hacı veya saçlı işanlar gibi en radikal ve militan grupların Sovyet yönetiminin düşmanca ortamında gizli şekilde hizmet etmeye daha uygun olmaları muhtemeldir.⁵⁸ Bunun aksine Nakşibendi gibi daha gelenekçi tarikatlar barışık yolunu izlemekteydiler. Radikal anti-Sovyet grupların başını çeken İşanlık ve Müridizm soyla geçen ve bütün bir kabileyi mürit yapan bir sisteme sahip olduğundan her zaman işyana müsait idi. Tıpkı şamanlıkta olduğu gibi İşanlıkta da görev soyla aktarılır. Dolayısıyla İşanlık kalıtsal olduğu için Sovyet rejiminin gözünde tehlike kaynağı olarak görülmekteydi.

Kafkasya halkları arasında, özellikle Çeçenler, İnguşlar ve Kumıklar arasında yaygın olan Kadiriyye tarikatının Kunta-hacı ve Vis-hacı kolları 20. yüzyılın son dönemlerinde gizli faaliyet gösterdikleri ve bağımsızlık mücadelesinde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bugün Çeçen nüfusunun yaklaşık yüzde 60'ı Kadiriyye'nin Kunta-hacı şubesine mensuptur. Birinci Rus-Çeçen savaşında (1994-1996) Kunta-hacı taraftarları, ilk Çeçen Devlet Başkanı Dudayev'i ve bağımsız bir Çeçenya fikrini güçlü bir şekilde desteklediler. O zamanlar Çeçenya müftüsü, Kunta-hacının müriti olan Ahmed-hacı Kadırov idi. Bu sonuncu Dudayev'e çok yakındı ve Rusya'ya karşı cihat ilan etmişti.⁵⁹ Tasavvufun yaygın olduğu Dağıstan'da tarikat üyeleri Sovyet rejimine karşı hiçbir zaman açık mücadeleye kalkmamışlardır. Dağıstan'da ise Kadiriyye, Şaziliyye gibi tarikatlar revaç bulmuştur. Ayrıca Dağıstan'da 1980 sonrası Vahhabilik de geniş yayılmıştır. Dağıstan'a Sovyet rejimine ve daha

⁵³ Aytjan Orazbakov, "Karakumskoe Vosstanie 1930 goda" 05 May 2015. <https://web.archive.org/web/20171017051432/http://group-global.org/ru/node/20925>, 24. 10. 2022 sa.23:50.

⁵⁴ A. Slezin, "Antireligioznoe Nastuplenie Sovetskogo Gosudarstva v 1927 -1929 gg.", *Sotsiodinamika*, 2013, № 5, s. 125-189.

⁵⁵ Alexandre Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quelquejay, *Le Soufi et le Commissaire, Les Confréries Musulmanes en URSS*, Editions du Seuil, Paris 1986, s. 108.

⁵⁶ Ali Yaman, "Fergana Vedisi'nde Saçlı İşanlar Hareketi ve Yesevilikle Bağlantısına Dair", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2005, S. 34, s. 191-199; <https://popgun.ru/viewtopic.php?t=403966&start=180>.

⁵⁷ Sünni İslâm'da Kadiriyye tarikatının bir kolu olan bu tasavvufi akım 20. yüzyılın ortalarında Kafkasya bölgesinde kurulmuştur. Radikallığı, tutuculuğu ve gizliliğiyle bilinmektedir.

⁵⁸ A. Bennigsen, Ch. Lemerrier-Quelquejay, *age*, s. 109.

⁵⁹ Mikhail Roshchin, "Sufism and Fundamentalism in Dagestan and Chechnya", *CEMOTI, Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien*. Juillet-Desembre 2004, №. 38, s. 63.

sonraki Rusya Federasyonu'na karşı cihat düşüncesini Çeçenistan'dan Şamil Basayev ve Arabistan'dan gelmiş Hattab getirmiştir.

Azerbaycan'da da Çarlık Rusya'sı döneminden başlayan gizli itirazlar, din adamlarının ve tarikat üyelerinin anti-Rus siyaseti, Sovyet rejiminin hâkim olduğu devirde daha da güçlendi. Şöyle ki 1922 yılının 10-17 Ağustos ayında ve 1923 yılının 18-19 Ekim'inde Karabağ'ın Kubadlı bölgesinde başta Hacı Kasım Bey Çelebioğlu ve Karabağ'ın gazisi olmakla Çelebiler bir ayaklanma başlattılar. Aynı yılda Hacı Kasım Bey Çelebioğlu'nun damadı Karaman soyundan olan Behlul Efendi Mustafa Efendi oğlunun (1869-1938) ve müritlerinin anti-Sovyet vaazları dindarları Sovyet hâkimiyetine karşı yöneltti ve yer yer cihat çıgırışları işitilmeye başladı. Kubadlı bölgesinde 1923 senesinde yeni bir isyan dalgası başladı. Ayrıca Sovyetlerin ilk yıllarında Gence'de, Zakatala'da, Şeki'de, Şamahı ve Kuba'da da baş veren ayaklanmalara hem din adamları hem de tarikat üyeleri katılmış oldu.⁶⁰

İsyanı başlatan Behlul Behcet Efendi I. Ermeni-Müslüman savaşına (1905-1906) katılmış, daha sonra Sovyetleşmenin ve Ermeni-bolşevik mezaliminin güçlendiği 1922-1923 yıllarında Zengezur bölgesinde anti-Sovyet propagandası yürütmüş, bu bölgenin ileri gelen aydınları ve tarikat üyeleri olan Sultan Bey, Kaçak Ferzalı, Hacı Kasım Çelebi, Hosrov Sultanov ve diğerleri ile yazışmış, görüşmüş, Ermeni-bolşevik mezaliminin karşısını almak için tedbirler görmüştür. Sonuçta etrafına büyük bir silahlı deste toplayan Behlul Efendi'nin sadık müritlerinden oluşan bir ordu kuruldu. Onun 400'den fazla iyi silahlanmış destesi vardı. Sonradan onun destesine kaçaklar da dâhil oldu. Yapılan savaşlar sonrası bölgede Sovyet hâkimiyeti devrilmiş oldu. Takviye kuvvetlerinin işe karışmasıyla sonuncu savaşta yenilen Behlul Efendi sağ kalan müritleriyle İran'a geçerek orada mücadelesini devam ettirdi. Ancak bu mücadelenin de fayda vermediğini gören Behlul Behcet, nihayet 1923 yılının sonbaharında geri döndü ve hapsedilerek on yıl azatlıktan mahrum edildi.⁶¹

Behlul Efendi isyanına din adamları "mukaddes savaş" adı vererek önderlik etmekteydiler. Bu isyan hakkında en geniş bilgiyi Behlul Efendi ile mücadele eden bolşevik Nezer Heyderov (1896-1968) Rusça yayımladığı "Zengezur Dağlarında" adlı eserinde vermektedir: "Zengezur gazasının Dağ-Tumas, Sirik, Kazanzemi, Maşanlı, Hanlık, Çay-Tumas, Efendiler (iki yerde -Kubadlı ve Cebrail ilçelerinde- yerleşir) köyelerinin camatı Behlul Efendi'nin etrafına birleştiler. 1922 yılının Ekim ayının 18'de Behlul Efendi bu köylerden olan mücahitlerin karşısında bir konuşma yaptı ve konuşmasını kelime-i şehadetle bitirdi. 'Eşhedü en la ilahe illallah, eşhedü enne Muhammeden Resululullah, eşhedü enne emirel-muminine Aliyen Veliyullah'. Orada olanlar kelime-i şehadeti tekrar ettiler"⁶².

Bu dua-yeminden sonra ayaklanmaya katılanlar silahlarını alarak kutsal savaşa katıldılar.

Özetle Karabağ Bölgesi'nde isyanı başlatanlar Çelebiler ve diğer evliya grupları idiler. Bu gruplardan biri olan Efendilerin de anti-Sovyet direnişi uzun zaman etkili oldu. Aynı şekilde Kubadlı ve Cebrail bölgelerinde meskunlaşan Efendiler köyünün cemaati Azerbaycan'a ilk gelen seyitler nesline mensup ailelerden oluşmuştur. Kubadlı ilçesinin Efendiler köyünden ayrılmış Seyitler nesline mensup ailelerin Kühülyatak adlı yurt yerinde meskunlaşması sonucunda ortaya çıkmış ve önceleri Kühülyatak seyitleri olarak adlandırılmıştır. Bundan başka Kubadlı bölgesinin Hemzeli adlı yerinde Hekeri Nehri'nin sahilinde, İnce düzünde yerleşen bu köyün bir adı da Türk Efendiler köyüdür. Efendilere Kazah ilçesinde de rastgelinir.⁶³ Efendi dini unvanını taşıyanlar hem Karabağ'da hem Kazah'da hem de Zerdab bölgesinde vardır. Rus ve Sovyet işgaline karşı direnenler arasında efendilerin de özel yeri vardır.

Sovyet rejiminin din aleyhine savaşıyla barışamayan ve açık mücadeleden kaçınan Müridizm şeyhleri çıkış yolunu Türkiye'ye göçmekte görürdüler. Örneğin Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Devlet Arşivi'nde Azerbaycan Komünist Partisi'nin yaranmasından onun tasfiyesine kadarki faaliyetleri devrlerini arşivleştiren evraklarda 1928'de Kazah Kazasının Kemerli köyünde İsmail Efendi'yle Aslanbeyli köyünde Molla Hamid Efendi mescitte yapılan bir toplantıda söz alarak "Sovyet hükümetinin allahsızlar hükümeti" olduğunu ve burada yaşamanın artık mümkün olmadığını bildirmişlerdir. Bu toplantıda Türkiye'ye göç etme çağrıları da yapıldı. Hatta toplantıda bulunan kaza yetkilileri teklifin sese koyulmasına nail oldular. Bununla da onlar teklifin lehine ses verenleri tespit etmeye çalıştılar. Azerbaycan Komünist Partisi'nin Kazak Kaza Komitesi'nin raporunda bu toplantı şöyle özetlenmektedir: "Kaza çalışanları toplantıya katılarak gündeliye Türkiye'ye göçmek meselesini koydular ve teklifin lehine ses veren 25 kişiyi habis ettiler."⁶⁴

⁶⁰ Abdulla Əhədov, *Azərbaycanda Din və Dini Təsisatlar*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1991, s. 66; Ceyhun Məmmədov, "Sovet Həkimyyəti İllərində Azərbaycan SSS-də Dövlət-Din Münasibətləri (1920-1927-ci İllər)", *Dövlət və Din*, № 02 (49) Mart - Aprel 2017, s. 10.

⁶¹ Azad Garadərəli, "Zəngəzur Qəzisi Bəhlul Behcət", <https://www.facebook.com/Pircavan2009>.

⁶² Araz Şəhri, "Aşura Mərasimini Həmişə Vəhdət Şəklində Qeyd Edən Azərbaycan...", <https://moderator.az/az/ekskluziv/543719/100-il-ncə-meherrəm-ayında-qubadlı-ve-cebrayıld-rusiya-isalına-qarsi-usyan-qalxdı/>, 04. 09. 2022 sa.22:30.

⁶³ "Əfəndilər (Cəbrayıl)", *Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti*, I cild. Şərç-Qərb, Bakı 2007, s. 177.

⁶⁴ *Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arşivi* f. 244, siy. 1, iş 873.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

Yine de arşiv belgelerinden öğrendiklerimize göre Azerbaycan Komünist Partisi Sovyet Merkezi Komitesinin direktiflerine dayanarak 23 Mayıs 1927 yılında “*Tarikatçılık Hakkında*” karar kabul etti⁶⁵. Bu kararnameye göre Bolşeviklerin esas görevlerinden biri de tarikat sıralarından kendilerine ajan bulmak, onları komünist ideolojisi ruhunda eğitmek, tarikatı içinden çökertmekti. Buna rağmen toplanan bilgilere göre Azerbaycan’da tarikat müritlerinin sayısı yeterince idi. Nitekim tekelere giden, tarikat ritüellerini yerine getiren her bir insan mürit olarak görülürdü. Özetle 1926 yılında Karabağ, Kazah, Göyçay ve Şamahı bölgelerinde tahmini 1200’den fazla müridin olduğu bildirilmektedir. Bunlar sosyal terkinine göre köylülerden oluşan ve % 60’ı kadınlardan %40’ı ise erkeklerden müteşekkil bir yapılanmaydı.⁶⁶

Azerbaycan’da Sovyetlere karşı başlatılan isyanların siyasi liderleri Musavat partisinin ileri gelenleriydi, manevi liderleri de evliya gruplar – seyitler, şeyhler, çelebilerdi. Çarlık Rusya’sı siyasetine karşı direnen Azerbaycan Müridizm grupları Sovyet döneminde ortadan kalkmış oldu. Kafkas Müslümanlarının Dini İdaresi’nde temsil olunmayan din adamları tarikat üyeleri ve dervişler Sovyet rejiminin ilk yıllarından başlayarak komünist ideolojisinin yayılmasına engel olmakla beraber yeni kurulan Bolşevik yönetimine karşı barışmaz mevki sergilemiş oldular. Özellikle Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarında Gence ve Zakatala’da, Karabağ ve Lenkeran’da rejime karşı ayaklanmaların manevi liderleri halk sufileri idi. Ayrıca din adamlarının partisi olan “*İttihad*”, Sovyetleri devirmek için başlatılan isyanlara destek vermekteydi.

Musavat partisinin önderliğinde ve yerel din adamlarının desteğiyle başlatılan ilk isyanlardan biri Çence ayaklanması idi. Kanlı şekilde yatırılan bu ayaklanmanın sonunda direniş daha da yaygınlaştı. Sovyet rejimine karşı Gence isyanının arkasınca Kuba’da, Karadanlı ve Karabulak’ta da geniş çaplı ayaklanmalar baş verdi. Diğer taraftan Azerbaycan’nın diğer bölgelerinde Sovyet rejimine karşı başlatılan kaçakçılık hareketinin manevi liderleri ve destekçileri de halk sufileri idiler.

Orta Asya’da ise basmacı anti-Sovyet hareketinin ideolojisi İşanlığın millî ve dinî teorisine dayanmaktaydı. 1910-1930 aralarında başkaldıran Orta Asya’daki İslâmi bir isyan hareketine Bolşevikler basmacı (Türkçe basmacı - saldırmak, baskın yapmak) adını verdiler. Basmacılar kendilerine Mücahidler veya İslâm savaşçıları derlerdi. Basmacılar kâfirlere karşı cihat sloganları altında Bolşevik sosyalist rejimine karşı savaştılar. Harekâta Müslüman nüfusun zengin tabakası, milliyetçi aydınlar ve İslâm din adamları, özellikle işanlar, hocalar ve inananların önemli bir bölümü katılmış oldu. Basmacılar Sovyet Devrimi’nden sonra ilk olarak Fergana’da ortaya çıktılar ve 1938-1941 yıllarına kadar direnişe devam ettiler. O dönemde Fergana Vadisi’nde saçlı işanlar hareketi artık başlamıştı ve onların basmacılarla işbirliği vardı. Ancak Sovyet Devleti’nin Büyük Britanya ile antlaşmasından sonra sonuncu basmacı gruplarının İran ve Afganistan sınırlarındaki direnişlerine son verildi.⁶⁷

Sovyet siyaseti işanların manevi liderliğinde başlatılan bu mücadeleye pan-Türkist, pan-İslâmist damgası vurmakla Türkiye Cumhuriyeti’ni ve Büyük Britanya’nı suçladılar. Kanlı bir şekilde bastırılan basmacı grupları nihayetinde yurt dışında faaliyet gösteren Özbek ve Kazak aydınlarının da ideolojik savaşının temelini oluşturdu. Orta Asya kaçak hareketinin Sovyet tarih ilminde subjektif algılanması, arşivlerin açılmaması, dünyanın gözünde onları haydut olarak göstermek cehtleri hâlen de devam etmektedir.⁶⁸ Ancak diğer dini kurumlarda, parti organlarında, Sovyet yönetiminde yer alan bazı *ak-süyek* (Ehl-i Beyt soyu) üyeleri hatta basmacılara karşı savaş açanlar arasında da görülmektedir. S. Abaşın’ın verdiği malumattan öğrendiklerimize göre ünlü işanlardan biri olan İşanbuva lakaplı Buzruk Hoca Usmanhocaev basmacılara karşı savaşmış, daha sonra Fergana bölgesine başkanlık etmiş, ardından Büyük Fergana Kanalı Operasyon Departmanı başkanı olmuştur. Oğlu İnöm Usmanhocaev, Namangan ve ardından Andican bölgelerinin yürütme komitelerine başkanlık etti, 1978’de Özbek SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı başkanı oldu ve Şeref Raşidov’un 1983’te ölümünden sonra Özbekistan Merkezi Komitesinin Birinci Sekreteri oldu. Aynı şekilde bir işan olan Mirzarahmat Musahanov da ilk Özbek devrimcilerinden olup 1923-1924’te Türkistan Cumhuriyeti İçişleri Halk Komiseri olmuştur. Oğlu Mirzamahmud Musahanov da 1965-1970’te Özbekistan SSC Bakanlar Kurulu başkan yardımcılığı, ardından SBKP Taşkent bölge komitesinin birinci sekreteri görevlerini yaptı. Bir diğer ak-süyek temsilcisi Asadulla Hocaev 1960’lar ve 1970’lerde art arda Semerkand ve Namangan bölge komitelerinin sekreteri görevinde çalıştı.⁶⁹ Sadece Özbekistan’da değil, Türkmenistan’da, Kazakistan ve Kırgızistan’da, özellikle de Tacikistan’da ak-süyeğin (beyaz kemik) temsilcilerinin Sovyet parti organlarında çalıştığına, hatta Müslümanlara muhalefet oluşturduklarına şahit oluruz. Azerbaycan’da da Sovyet rejimine karşı manevi ve kısmen de silahlı savaş açan seyitlerin bir kısmının hâkimiyet organlarında yer aldığı görülmektedir. Örneğin Azerbaycan’ın Sovyetleşmesinde büyük rol oynayan ve sonradan Azerbaycan SSR Merkezi Komitesinin birinci kâtibi olmuş Mircefer Bağirov, denilenlere göre seyit neslindedir. Bağımsız Azerbaycan’ın ikinci Cumhurbaşkanı Ebülfez

⁶⁵ *Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi* f. 1, siy. 74, iş 224.

⁶⁶ *Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi* f. 1, siy. 74, iş 474.

⁶⁷ Vadim Danye, “Basmacheskoe Dvizhenie”, <https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/basmacheskoe-dvizhenie>, 06. 06. 2019 sa.13:00.

⁶⁸ Bkz. Marwat Fazalur-Rahim Khan, *The Basmachi Movement in Soviet Central Asia*, Peshawar, 1985.

⁶⁹ Sergey Nikolaevich Abaşın, “Potomki Svyatih v Sovremennoy Sredney Azii”, *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 2001, № 4, s. 69.

Elçibey'in de seyit olduğu söylenir. Ünlü âlim ve Milli Meclisin vekili Ziya Bünyadov'un da seyit olduğu bildirilir.

Komünist rejimine yaranan veya bağımsızlıktan sonra iktidara gelen, yönetim sisteminde yer alan istisnai örneklerin dışında ak-süyek evliya grupları Sovyet rejimiyle hiçbir zaman barışmadı. Bundan dolayıdır ki Rus bilim camiasının bazı üyeleri hatta Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasları işgalini bu halklara millî bir kimlik vermek gibi değerlendirmektedirler. Ayrıca hem basmacıları hem de onların manevi liderleri olan ak-süyekleri Rus halkının düşmanları olarak göstermekle, Sovyet (Stalinist) terörünü, masum insanlara yönelik baskıları, rejime kurban gidenleri mit adlandırmakla yeni şovenist temayüller göstermektedir.⁷⁰ Bununla da Orta Asya cumhuriyetlerinde basmacıların ulusal kurtuluş hareketinin savaşçıları olduğu gerçeği örtbas edilmeye çalışılmaktadır.

Anti-Sovyet propaganda İşanizm'in yayıldığı Volga Boyu Türklerinde de ayaklanmalarla sonuçlandı. 1948'de Volga Boyu bölgesindeki İşanizm'e karşı mücadelenin başlangıcında, şimdiki Perm bölgesinin sakinleri olan İşan Şarifulla Tlyaşev ve 11 müridi tutuklandı. Sovyet yetkililerine göre Ural "*Mezhpeççi İşanizm Grubu*" üyeleri "*Sovyet karşıtı faaliyetlerde*" bulundukları için cezalandırıldılar. Bunun için rejim, işanların aktif olarak vaaz verdiklerini (hatta bazı işanların vaazları dünyanın sonunu tahmin eden eskatolojik bir nitelikteydi ve Kıyamet Günü'nün gelişi, ayrıca SSCB'nin yakın bir zamanda yenilgiye uğrayacağı, kolektif çiftliklerin tasfiyesi hakkındaki kehanetler içermekteydi) ve taraftarlar yığarak resmi din adamlarını tanımamaya çağırdıkları bahanesi esas alındı.⁷¹

1948 yılı "*Anti-Sovyet İşanizm Örgütünün İşi*" adlı davadaki iddianameye göre tutuklanan 11 kişinin isimleri şöyledir: Mansur Mukminov (d. 1883), Sadık Zaynullin (d. 1881), Gadılşa Kazıhanov (d. 1887), Mersayet Yavgarov (d. 1883), Ahmatnur Kazıhanov (d. 1891), Salahi Tavıev (d. 1886), Şakir Zakirov (d. 1883), Şarifulla Tlyaşev (d. 1887), Fazlışan İlkaev (d. 1880), Gabdulhay Bayazitov (d. 1892), Gabdulzıyan Sagatdinov (d. 1890). Zakir Abubakirov'un (1883 doğumlu) davası, hasta olduğu nedeniyle ayrı bir davaya ertelendi⁷². Ayrıca burada kaydedilmesi gereken önemli bir durum da Sovyet rejiminin İşanlığa karşı çok sert tutumu ve anti-ışan propagandası neticesinde İşanlığı insanların belleklerinden silmeye yeterli oldu. Bu nedenledir ki bugün Tatarların ve Başkırtların çoğu İşanizm hakkında bilgi sahibi değildir. İşançılıkla ilgili fikirler, sıradan Müslümanların çoğunun hafızasından silinmiştir. Yalnız soy bakımından işan ailesinden gelenlerin bir kısmı işanları ve onların müritlerini hatırlamaktadır.

Resmi din adamlarının hem Çarlık Rusya'sı hem de Sovyetler Birliği zamanında yönetimin yanında yer aldığı gerçeği burada tüm açıklığıyla açığa çıkmaktadır. Sovyet Devleti'nin Müslüman dini kurumlarını koruma bahanesinden de onların rejime boyun eğdikleri görülmektedir. Şartların bu kadar farklı olduğu bir zamanda işanlar millî ve dini kimliklerin mahvedilmesine yönelmiş komünist siyasetine karşı mücadele başlattılar. Hem Orta Asya'da hem de Volga Boyunda işanların anti-Sovyet propagandası ve mücadelesinin manevi önderi Uralların en ünlü işanlarından biri olan Zaynulla Rasulev (1833-1917) idi. Buşkurt asıllı İşan Zaynulla, tasavvuf ehli, eğitimci ve Ceditçilik hareketinin liderlerinden biri idi. Rus yönetimine karşı düşmanca faaliyet gösterdiği gerekçesiyle tutuklanmış 1873-1881 yılları arasında sürgün edilmiştir. Bu işanın kerametleri ve hastaları iyileştirdiği hakkında halkın arasında hatıralar dolaşmaktadır.⁷³

1948'deki Müslüman toplum üzerindeki baskıların sosyokültürel travması, tutuklamaların yapıldığı modern Perm Bölgesi'nin güney bölgelerinde 2011-2018 yılları arasında G. Selyaninova sözlü görüşmeler yaptı. Perm Bölgesi'nin Bardımski, Oktyabrski, Ordinski ve Kungurski köylerinde tutuklananların aile üyeleriyle ve 1948 olaylarına şahitlik edenlerle görüşmeler yapıldı. Bu araştırma sonucunda 1948 yılında İşançılık davasında tutuklanan ve suçlananların her birinin akıbetini öğrenmek mümkün olmuştur. Modern tarih yazımında sözlü görüşmeler, yalnızca tarihsel olayların seyrini ve katılımcıların kişisel deneyimlerini değil, aynı zamanda dönemin genel fikir ve çelişkilerini de yeniden inşa etmeyi mümkün kılan tarihsel kaynaklar olarak kabul edilir. Bundan dolayıdır ki 1948'de Perm Bölgesi işanlarının tutuklanmasının başlıca sebebinin yazar, yapmış olduğu sözlü mülakata dayanarak, sadece Kuran okuyup dua ettiklerine ve "*Sovyet iktidarı bittiğinde iyi yaşayacağız*" dedikleri için tutuklanıp sürgün edilmişlerdir düşüncesine varmıştır.⁷⁴ İşanların tutuklanmasının gerçek nedenleri Kuran okuyup dua ettikleri, dini sohbetler yaptıkları için değil, Sovyet rejimine muhalif oldukları için gerçekleşmiştir. Nitekim sürgünden ve hapisten dönen işanlar ve onların müritleri gizli şekilde olsa da dini

⁷⁰ Aleksandr Samsonov, "Velikaya Çistka: Borba s Basmaçestvom", <https://topwar.ru/149737-velikaja-chistka-borba-s-basmachestvom.html>, 23.08.2021 sa.11:15.

⁷¹ *İslam na Urale: Entsiklopedičeskiy Slovar*, Sostavitel: A. N. Starostin, Redaktor: D. Z. Hayreddinov. Mosokova: İD Medina, 2009, s. 37-38.

⁷² G. Selyaninova, "Delo Atnisovetskoy Organizatsii İşanizma" 1948 goda v Kulturnoy Pamyati Musulmanskogo Soobşestva Permskogo Kraya", *Teknologos*, 2019, № 3, s. 85.

⁷³ R. Fashudinov, "Zaynulla Rasulev: Veliçayşiy Prosvetitel i Duhovniy Orientir dlya Sovremennoy Musulmanskoy Molodyoji Rosii", *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2020, № 9 (443). Filosofskie Nauki. Vıp. 58, s. 13.

⁷⁴ G. Selyaninova, agm, s. 87-89.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

merasimler yapmayı devam ettirdiler. Dua toplantıları her hâlde anti-Sovyet tebligat karakteri taşımaktaydı. İşanların toplumsal sorumlulukları büyük olduğundan onlardan bazıları insanların kalbinden geçenleri bilir, diğerleri dua ile tedavi eder, bir üçüncüsü de insanlara İslam'ın esaslarını öğretirdi.

Neticede Sovyetler döneminde, işanlar Müslüman din adamlarının içinde en amansız Sovyet karşıtı gruplar olarak görülmekteydi. Çünkü Orta Asya'daki tanımlanabilir bir hiyerarşiye sahip olmayan 40-50 müritten oluşan gruplar hâlinde dolaşan işanlar, Kafkasya'da 10'dan 40'a kadar üyesi olan Müridizm grupları da polis yetkililerinin dikkatinden daha kolay kaçabilmekteydiler. Hem de bu gruplar genelde akrabalardan oluşmaktaydı. Bu nedenle 1961 yılında devlet kontrolünde bulunan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Ruhani İdaresi, özel bir kararlar İşanizm'i kınamış ve resmi din görevlilerine işanlarla savaşıma talimatı vermiştir. Bu kararnameden sonra işanların çoğu ve ayrıca müstakil din adamları ya yurt dışına kaçtılar ya da büyük baskıya maruz kaldılar. Hem Orta Asya'da hem de Kafkaslar'da bolşeviklere karşı silahlı mücadelenin anlamsızlığına şahit olan şeyhler, seyitler, işanlar ve onların müritleri, Sovyet hükümetini itibarsızlaştırmak için her şeyi yaptılar; okullarda çocuklara ve likpunktlarda⁷⁵ yetişkinlere ders verme faaliyetlerini bozdular. Ayrıca kolektif çiftliğe karşı şiddetli bir mücadele yürüttüler, parti faallarına karşı teröre başvurdular vs.

Tutuklamalar, kurşuna dizilmeler, takipler işanları yıldırmadı. İşanların büyük çoğunluğu tüm bu zulümlere bakmaksızın Sovyet karşıtı görüşlerine, milli ve dini değerlerin dejenere edilmesine karşı savaşı tutumlarına sadık kaldılar. Ne Stalinist kamplar, ne yerel yöneticilerin aşağılayıcı tavırları onların sufi geleneği üzerinde boy gösteren inançlarından güçlü değildi. Bolşevik devriminden önce başlayan anti-Rus, anti-Hristiyan mücadele devrimden sonra anti-komünist savaşa dönüştü.

1917 devrimine gelindiğinde Orta Asya'da olduğu gibi Kafkaslar'da, özellikle de Dağıstan'da Müridizm çok zayıflamıştı. Buna rağmen Sovyet dönemi sufi tarikatları birkaç kaynaktan neşet etse de (Kadiriye, Nakşibendîye) genel olarak tüm sufi kardeşliklerini Müridizm adlandırdılar. Kısa bir süre sonra, 1926-1927'de Dağıstan'ın sufi tarikatları, A. Daniyalov'un da belirttiği gibi parti yetkilileri tarafından "*Türkiye'deki karşı-devrimci merkezler*" ile temas kurmakla suçlandılar. Dağıstan süfileri, 1920'lerin sonuna kadar parti ve Sovyet yetkilileri tarafından keskin bir şekilde olumsuz olarak nitelendirildi. Örneğin, Bolşeviklerin Tüm Birlik Komünist Partisi Dağıstan Bölge Komitesi ve Dağıstan Kontrol Komisyonu'nun 13-20 Şubat 1928'de gerçekleşen ortak genel kurulu kararıyla "*şeyhlik en gerici*" organizasyon ilan edildi. Müslüman din adamlarının bir parçası ve "*ülkemizdeki parti karşıtı ve Sovyet karşıtı güçlerin ana faktörlerinden biri*" olarak kabul edildi.⁷⁶

Kafkaslar'da sufi isyanları 1933 yılına kadar devam etti. Örneğin Huştadinski tasavvuf tarikatının müritleri, 1930 baharında kollektif çiftliklerin kurulmasına ve yetkililerin din karşıtı zulmüne karşı patlak veren Didoyevski ve Ahvah ayaklanmalarının en aktif katılımcıları oldular. Şeyh Hüseyin Huştadinski'nin ölümünden sonra, oğlu Abdulla Hüseyinov tarikatın halefi ve lideri oldu. Ancak artan baskılar sonucunda Müridizm taraftarları gizli faaliyete geçmeye mecbur kaldılar. 1933'te OGPU⁷⁷ Dağıstan departmanının ajanları ve çalışanlarının kontrolü altında 7395 öldürülmüş müridin ve baskı altına alınmış şeyhin olduğu kayıtlıdır.⁷⁸ Özellikle 1930'larda Dağıstan'da birbirinin arkasınca birkaç isyan baş verse de bunlar Sovyet güçleri tarafından amansızlıkla bastırıldı.

SONUÇ

Bu yazı herhangi bir isyanı tüm detaylarıyla anlatmağı amaçlamadığından Çarlık Rusyası ve Sovyetler döneminde çıkan onlarca ayaklanmayı tarikat ehli sufi gruplarının rolleri bakımından ele almıştır. Aslında sufi grupları olarak nitelendirdiğimiz ve isyanın manevi liderleri olanların milli bilinci diri tutmak adına gerçekleştirdiklerini araştırmak en büyük hedefimiz olmuştur. Neticede Rus ve Sovyet işgaline karşı halk sufi liderlerinin ki bunlar İslami dönemin şamanlarıdır, önderliğinde başlatılan ayaklanmalarda, muharebelerde işanlar, seyitler, müritler, efendiler ve diğerlerinin kitle psikolojisini iyi bildikleri gerçeği ortaya çıkmıştır. Verilen vaazlarda halkın hassas olduğu konular - aile düzeni, yabancılaşma, şeriata uyulmama, toprakların gelme Rus köylülerine verilmesi, vakıfların kapatılması vs. bir nevi manipüle aracına çevrilmiş olsa da, kutsal bir amaca hizmete – Rus ve Sovyet işgaline karşı yönelmiştir. Çarlık Rusya'sı dönemindeki ayaklanmaların sebebini Rus tarih ilmi dini fanatikler tarafından başlatılan ve İslam'ın yeşil bayrağı ve Kur'an-ı Kerim okumaları altında gerçekleşen gazavat ideolojisine dayanandırdılar. Bu ise milli mücadeleyi örtbas etmekten başka bir şey değildi. Rus ve sonraki dönem Sovyet sistemi otokrat yönetimine karşı çıkan isyanlar dil, din, bazen siyasi bağımsızlık

⁷⁵ Cehaletin ortadan kaldırılması için kurulan ilk okuryazarlık okulu. Okuma yazma bilmeyenlerin katılmak zorunda kaldığı okul.

⁷⁶ Abdurahman Daniyaloviç Daniyalov, *Stroitelstvo Sotsializma v Dagestane 1921-1947 gg. (Uzlovie Problemi)*. Nauka, Moskova 1975, s. 184.

⁷⁷ OGPU Rusça bir kısaltma olup tercümesi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi demektir. SSCB Halk Komiserleri Konseyi'ne bağlı Birleşik Devlet Siyasi İdaresi (OGPU), SSCB'nin devlet güvenliğinin özel bir organıdır. Bu yapı, RSFSR'nin NKVD'si altındaki GPU (Devlet siyasi yönetim) temelinde 1922'de kurulmasından sonra 15 Kasım 1923 tarihli SSCB Merkez Yürütme Komitesi Başkanlığı karamamesi ile dört Sovyet cumhuriyetinden oluşturuldu. 1934'te OGPU, Devlet Güvenlik Müdürlüğü (GUGB) olarak SSCB'nin NKVD'sinin bir parçası oldu.

⁷⁸ İmanutdin Habiboviç Sulaev, "Şeyhi i Obsini Myuridov v Sovetskom Dagestane (20-30-e gg.)", *Vestnik İnstituta İAE*, 2010, № 1, s. 51, 53.

karakteri almış olsa da güçlü, basiretli, ferasetli bir lider çıkaramadığından başarıya ulaşamamıştır. Zaten bu yazının da amacı ayaklanmaların başarıya ulaşıp ulaşmamasını değil sufi grupların rolünü araştırmak olmuştur.

Sufi isyanı adlandırdığımız ayaklanmaların Çarlık Rusya'sı dönemindeki özelliği halk sufi tarikatlarının işgale karşı başlatılan mücadelelere manevi önderlik, bazen de liderlik etmeleridir. Ancak konuyu aydınlatmağa yardımcı olacak literatürün az ve yetersiz bazen de yanlış olması dikkate alınmalıdır. Özetle yerel halkın Rus yönetiminden hoşnut olmaması, vakıf topraklarının işanların elinden alınması, halkın dini hassasiyetlerinin göz ardı edilmesi, bölgeye Rusların yerleştirilmesi vb. sebepler isyanların başlaması için kıvılcım olmuştur. Ancak ayaklanmaların daha birçok nedenleri vardır. Bu yazıda sufi liderlerinin rolü öne çekildiğinden ayaklanmalar üzerinde geniş bir şekilde durulmamıştır. Sovyet dönemi ayaklanmaları sufi liderlerin her ne kadar rejimin dine, inançlara, aile yapısına saygısız tavrı üzerine inşa edilmeğe çalışılsa da burada ekonomik sebepler de etkin rol oynamıştır. Bu yazıda ayaklanmaların en büyük kazanımının milli-manevi değerlerin korunmasına yönelmiş olduğuna vurgu yapılmıştır. Bundan dolayıdır ki sufi grupları milli bilincin taşıyıcıları olarak öne çıkarılmıştır. Halk, resmi din adamlarından daha ziyade bu gruplara inanmış, hatta yer yer işanlara, kadirilere, müridilere ve diğer tasavvuf ehline kitlevi mürit olmuşlardır.

Orta Asyada, Kafkaslarda ayaklanmaların gidişatı sufi gruplarının rolü bakımından araştırıldığından birçok büyük isyanların çıkma sebepleri, başarısız olmaları genel şekilde anlatılmış, dikkat halk sufi gruplarına yöneltilmiştir. Sufiler manevi, hanlar ve beyler fiziki liderliğe soyunsalar da hareketi sona erdirecek tek karizmatik lider yoksunluğu, neticede esaretin daha on yıllar devam etmesine neden olmuştur. Bağımsızlıktan sonra ak-süyek temsilcileri Orta Asya'da bağımsız devletlerin üst kademelerinde – bakan, bakan yardımcısı, dini kurum başkanı, gazi, hukuk-muhafaza organlarında vs. yer aldılar. Sovyet rejiminin eski gelenekleri ve yapılarının yıkıcı siyasetine ve çabalarına bakmaksızın Orta Asya'nın bağımsız cumhuriyetlerinin siyasi, askeri, ekonomik, sanat gibi sadece birçok yüksek kilit mevkielelerinde değil hem de şehir, kasaba ve köy yönetimlerinde ak-süyekten olan insanlar önemli pozisyonlar işgal ettiler. Bu ise Ehl-i Beyt mensupları olan grupların gizli bir şekilde varlıklarını koruyabilmeleri ile mümkün olmuştur.

Sovyet Müslüman Cumhuriyetlerinde (Azerbaycan, Orta Asya, Kafkaslar, Volga Boyu, Sibiry Tatarları) ister Çarlık Rusya'sında isterse Bolşevik-Komünist yönetiminde milli değerlerin kaybına, harmanlanmış tek kültüre ve tek millet anlayışına, din karşıtı siyasete karşı verilen mücadelenin başını çeken halk sufi tarikatları tüm kısıtlı ve ziddiyetli taraflarına rağmen bugünkü bağımsızlık fikrinin manevi liderleri olmakla tarih karşısında üzerlerine düşen misyonu başarıyla yerine getirdiler.

KAYNAKÇA

“Əfəndilər (Cəbrayıl)”, *Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, I cild, Şərq-Qərb*, Bakı 2007, s. 177.

ABAŞİN, Sergey Nikolaeviç, “Potomki Svyatih v Sovremennoy Sredney Azii”, *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 2001, № 4, s. 62-83.

AĞASIYEV, İ., Səlimov Ş., *Azərbaycan Tarixi*, SDU, Bakı 2017.

ALİMCANOV, Bahtiyar Abdihakimoviç, “Andijansskie Sobitiya 1898 g.: Vzglyadı, Faktı i İnterpretatsii”, *Russian Colonial Studies*, 2019, № 2, s. 3-32.

ANDİCAN, Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.

ANNANEPESOV, M., “Geroiçeskaya Oborona Turkmenami Kreposti Gekdepe v 1879-1881 gg.”, <https://taryhturkmen.blogspot.com/2015/04/1879-1881.html> (E. T. 28. 03.2022).

AYAN, Aden, “Vosstanie 1916 goda v Turkestan. Çast 1. 10. 06. 2019 1145”, <https://e.history.kz/ru/news/show/4526/> (E. T. 20. 04. 2022).

Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi.

BABACANOV, Bahtiyar, “Andijanskoe Vosstanie 1898 g.: “Dervişskiy Gazavat” ili Antikolonialnoe Vıstuplenie?”, *İstoriya Uzbekistana*, 2001, № 2, s. 25-30.

BABACANOV, Bahtiyar. “Andijanskoe Vosstanie 1898 goda i “Musulmanskij Vopros” v Turkestan (Vzglyadı “Kolonizatorov” i “Kolonizirovannih”)”, *Ab Imperio*, 2009, № 2, s. 155-200.

BAYAT, Fuzuli, *Qaçaq Folkloru Sosial-İqtisadi və Siyasi-Mədəni Kontekstdə*, Elm və Təhsil, Bakı 2019.

BENNIGSEN, Alexandre; Lemercier-Quelquejay, Chantal, *Le Soufi et le Commissaire. Les Confréries Musulmanes en URSS*. Editions du Seuil, Paris 1986.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

CUNUŞALIEV, D. V. “V Epitsentre Vosstaniya” *Vosstanie 1916 goda v Kirgızıstane. Sbornik Materialov Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy 75-Letiyyu Vosstaniya*, Bışkek, 1993, s. 42-51.

DAMYE, Vadim, “Basmaşeskoie Dvijenie”, <https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/basmacheskoie-dvizhenie> (E. T. 06. 06. 2019).

DANİYALOV, Abdurahman Daniyaloviç, *Stroitelstvo Sotsializma v Dagestane 1921-1947 gg. (Uzlovie Problemi)*. Nauka, Moskova 1975.

DERİN, Süleyman, “Tasavvufun Orta Asya’da Yakın Geçmişteki Rolü: Kırgızistan Örneği”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, Yıl: 7, Sayı: 16, s. 7-39.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi: 1905-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ƏHƏDOV, Abdulla, *Azərbaycanda Din və Dini Təsisatlar*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1991.

ERKİNOV, Aftandil, “Andijanskoe Vosstanie i ego Predvoditel v Otsenkah Poetov Epohi”, *Vestnik Yevrazii*, 2003, № 1, s. 111-137.

ERŞAHİN Seyfettin, “Sovyetlerin Vakıf Politikası ve Türkistan’da Vakıfların Kamulaştırılması”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XLII, 2001, s. 131-143.

FASHUDINOV, R. R., “Zaynulla Rasulev: Veliçayşiy Prosvetitel i Duhovnyy Orientir dlya Sovremennoy Musulmanskoj Molodyoj Rosii”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2020, № 9 (443). *Filosofskie Nauki*, Vıp. 58, s. 11-16.

FAZALUR-RAHİM KHAN, Marwat, *The Basmachi Movement in Soviet Central Asia*, Peshawar 1985.

GARADƏRƏLİ, Azad, “Zəngəzur Qazisi Bəhlul Behçət”, <https://www.facebook.com/Pircavan2009> (E. T. 24. 11. 2022).

GLUŞENKO, Yevgeniy Aleksandroviç, *Rossiya v Sredney Azii. Zavoevaniya i Preobrazovaniya*, Tsentropoligraf, Moskova 2010.

GÖMEÇ, Saadettin, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2011.

GÜNGÖR, Ebubekir, “1898 Fergana Olaylarının Ekonomik Sebepleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Sayı 2 Güz 2017, s. 35-65.

HAYIT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

<https://mytashkent.livejournal.com/157910.html> (E. T. 12. 09. 2021).

<https://open.kg/about-kyrgyzstan/history/historical-records/peoples-movements-of-central-asia-in-the-xix-centu/36231-kto-takoy-madali-ishan.html> (E. T. 13. 10. 2022).

<https://ru.wikipedia.org/wiki/> (E. T. 04. 06. 2023).

<https://popgun.ru/viewtopic.php?t=403966&start=180> (E. T. 13. 10. 2022).

İslâm na Urale: Entsiklopedičeskiy Slovar. Sostavitel: A. N. Starostin, Redaktor: D. Z. Hayreddinov. İD Medina, Moskova 2009, s. 37-38.

İVANOV, Vladimir, “Sredneaziatskie Vostaniya”, <https://histrf.ru/read/articles/sredneaziatskoe-vosstanie-1916-goda-zapredelnaya-zhestokost-i-nevyuchennye-uroki> (E. T. 12. 11. 2022).

KALIŞEVSKIY, Mihail, “Tragediya 1916 goda: Devyanosto Pyat Let so dnya Vosstaniya”, <https://fergananews.com/article> (E. T. 10. 11. 2021).

KLİMOVİÇ, Lyutsian İppolitoviç, *İslâm v Tsarskoj Rossii. Oçerki*. Gosudarstvennoe Antireligioznoe İzdatelstvo, Moskova 1936.

KNYAZEVA, Margarita, “Turkestanskoe Vosstanie 1916 goda i Natsionalne Mifi v Kirgizii”, <https://regnum.ru/news/polit/2342219.html> (E. T. 28. 10. 2022).

KOTYUKOVA, T. V., “Vosstanie 1916 g. v Turkeстане: Oşibka Vlasti ili İstoriçeskaya Zakonomernost?”, *Obozrevatel*, 2011, № 8, s. 98-126

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

LİKOŞİN, N. S. *Poljizni v Turkestane. Oçerki Bıta Tuzemnego Naseleniya*, Litografiya V. A. Beroz, Petrograd 1916.

MAMBETALİEV, Satıbaldı, *Sufizm Jana Anıng Kırgızıstandağı Ağımdarı*, İlim, Frunze 1972.

Manakib-i Dukçi İşan. (Anonim Jitiya Dukçi İşana – Predvoditelya Andijanskogo Vosstaniya 1898 goda). Sostavitel: B. M. Babacanov, A. fon Kyugelgen. Dayk Press, Almatı 2004.

MƏMMƏDOV, Ceyhun, “Sovet Hakimiyyəti İllərində Azərbaycan SSS-də Dövlət-Din Münasibətləri (1920-1927-ci İllər)”, *Dövlət və Din*, 2017, № 02 (49) Mart - Aprel, s. 7-15.

MORRISON, A. S. “Sufism, Pan-İslâmism and İnformation Panic: Nil Sergeevich Lykoshin Aftermath of the Andijan Uprising”, *Past and Present*. February 2012, №. 214, s. 255-304.

Oçerki İstorii Kommunističeskoj Partii Turkestana, İzd. Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1958.

ORAZBAKOV, Aytjan. “Karakumskoe Vosstanie 1930 goda”, <https://web.archive.org/web/20171017051432/http://group-global.org/ru/node/20925> (E. T. 24. 10. 2022).

PYASKOVSKIY, Anatoliy Vladimiroviç, *Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazakistane*. İzdatelstvo AN SSSR, Moskova 1960.

RAZZAKOV, H., *Zavkiy Hayati va İjadi*, Kand. Diss. Toşkent 1953.

RISKULOV, T., “Vosstanie Tuzemtsev Turkestana v 1916 godu”, *Oçerki Revolyutsionnogo Dvijeniya v Sredney Azii. Sbornik Statey*. Moskova 1926, s. 46-122.

ROSHCHIN, Mikhail, “Sufism and Fundamentalism in Dagestan and Chechnya”, *CEMOTI, Cahiers d'Études sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien*, 2004, № 38, Juillet-Desembre, s. 61-72.

SAMSONOV, Aleksandr, “Velikaya Çistka: Borba s Basmaçestvom”, <https://topwar.ru/149737-velikaja-chistka-borba-s-basmachestvom.html> (E. T. 23. 08. 2021).

SAYDAMETOV, D. Şlyapnikov N., “Azadlik Kuraşining Yarkin Sahifasi”, *Şark Yulduzi*, 1968, № 7, s. 169-177.

ŞƏHRİLİ, Araz, “Aşura Mərəsimini Həmişə Vəhdət Şəklində Qeyd Edən Azərbaycan...”, <https://moderator.az/az/ekskluziv/543719/100-il-nce-mehherrem-ayinda-qubadli-ve-cebrayilda-rusiya-isalina-qarsi-usyan-qalxdı/> (E. T. 04. 09. 2022).

SELYANİNOVA, G. D., “Delo Atnisovetskoy Organizatsii İşanizma” 1948 goda v Kulturnoy Pamyati Musulmanskoj Soobşestva Permskoj Kraya”, *Teknologos*, 2019, № 3, s. 84-100.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Dünden Yarına Türkistan'da Türkler*, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

SLEZİN, A. A., “Antireligioznoe Nastuplenie Sovetskogo Gosudarstva v 1927 -1929 gg.”, *Sotsiodinamika*, 2013, № 5, s. 125-189.

SODIKOV, H., “Kuraş Sabakları”, *Gulistan*, 1978, № 11, s. 17-19.

SOKOL, Edvard Dennis, *Vostanie 1916 v Russkoj Tsentralnoy Azii*, Perevod s Angliyskogo G. Borubaevoy. Res Publica, Bişkek 2016.

SUHAREVA, Olga Aleksandrovna, *İslâm v Uzbekistane*. İzdatelstvo Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1960.

SULAEV, İmanutdin Habiboviç, “Şeyhi i Obşini Myuridov v Sovetskom Dagestane (20-30-e gg.)”, *Vestnik İnstituta İAE*, 2010, № 1, s. 43-55.

TSESLEVSKAYA, Anna, “Bibi Otun – Traditsionnie Jenskije Religioznie Lideri v Tacikistane (Mejdu Traditsiey i Sovromennostyu)”, *Oazısı Şelkovogo: Sovremennije Problemi Etnografii, İstorii i İstočnikovedeniya Narodov Tsentralnoy Azii*. K 100-letiyu Ditora İstoričeskih Nauk Valkie Halilovni Karmışevoy. Glavnıy Redaktor: Abbasov R., Fond İssledovaniy İslâmskoy Kulturi, Moskova 2018, s. 756-761.

TÜRER, Osman, “Orta Asya'da İslâm'ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Tarikatların Rolü”, *İlim ve Sanat*, 1992, Sayı 35-36 (Temmuz), s. 19-27.

YAMAN, Ali, “Fergana Vedisi'nde Saçlı İşanlar Hareketi ve Yesevilikle Bağlantısına Dair”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2005, Sayı 34, s. 191-199.

Vosstanie Kirgizov i Kazakov v 1916 godu, Uçkun, Bişkek 1991.

MİLLİ BİLİNCİN TAŞIYICILARI – SUFİ GRUPLARININ RUS VE SOVYET İŞGALİNE KARŞI AYAKLANMALARI

Vostanie 1916 goda v Sredney Azii. Sostavitel T. V. Kotyukov, Dom Mardjani, Moskova, 2016.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele: XVIII-XX. Asır Başları*, çev. A. Çelikkbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>